

Winkelsluitingswet

Het Ontwerp Winkelsluitingswet, dat staatssecretaris Hazekamp midden januari bij de Tweede Kamer indiende, doet nog dagelijks stof opwaaien. De oorzaak hiervan is het aantal tegenstrijdige belangen binnen de gehele detailhandel. Die belangen kunnen we in vier groepen indelen: die van de consumenten, van de werknemers, van de ondernemers in het grootwinkelbedrijf en van de ondernemers in het kleinwinkelbedrijf. De consumenten stellen het op prijs indien zij in de gelegenheid zijn gedurende een zo groot mogelijk deel van de dag hun inkopen te doen. Dit aantal consumenten wordt groter naarmate het aantal werkende gehuwde vrouwen toeneemt. De consumentenbelangen worden voor een groot deel gedekt door het grootwinkelbedrijf. Dit bedrijf kan vanwege zijn relatief grote personeelsomvang een rouleersysteem toepassen waarbij enerzijds de winkels gedurende een groot deel van de dag open kunnen zijn en waarbij anderzijds het vrijetijdspatroon van de werknemer niet ernstig behoeft te worden verbrokkeld. Anders is het gesteld bij het kleinwinkelbedrijf. Dit bedrijf beschikt over weinig of geen personeel en zal daarom een dergelijk rouleersysteem niet kunnen toepassen. De kleine detaillisten zijn daarom afkerig van een verruiming van de openingstijden van de winkels. Een verruiming betekent immers voor hen een verlenging van de arbeidstijd. De belangen van de werknemers vallen voor een groot deel samen met die van het kleinwinkelbedrijf.

Staatssecretaris Hazekamp heeft voor de gulden middenweg gekozen. Hij heeft getracht alle belanghebbenden zoveel mogelijk tevreden te stellen. Dit zou er echter wel eens toe kunnen leiden dat alle belanghebbenden ontevreden blijven. De werknemersorganisatie zijn bijv. tegen de invoering en/of handhaving van de koopavonden. Zij zijn slechts voor koopavonden indien een zaterdagmiddagsluiting zal worden afgekondigd. Het grootwinkelbedrijf wil daarentegen de openingstijden verruimen en vindt dat de staatssecretaris niet ver genoeg gaat. De Raad voor het Grootwinkelbedrijf heeft dit twee weken geleden nog eens in een uitvoerige brief aan de „Bijzondere Kamercommissie Ontwerp-Winkelsluitingswet 1975” duidelijk gemaakt.

In deze brief wordt o.a. verslag gedaan van een enquête, gehouden door het Accountantskantoor Klijnveld Kraaijenhof & Co., naar de gevolgen van een zaterdagmiddagsluiting voor de werkgelegenheid en de omzet in het grootwinkelbedrijf. Die enquête zal ongetwijfeld goed zijn gehouden, de conclusies die de Raad voor het Grootwinkelbedrijf eraan verbindt roepen echter vele vragen op.

Uit de enquête, die slechts werd gehouden onder de bij de Raad aangesloten ondernemingen, kan worden afgeleid, dat in 1974 het totale grootwinkelbedrijf een omzet zou

derven van f. 1.125 mln. indien in dat jaar de winkels op de zaterdagmiddagen gesloten zouden zijn. Aangezien de omzet van het grootwinkelbedrijf ca. 30% is van de totale detailhandelsomzet, concludeert de Raad, dat de omzetzdaling in de gehele detailhandel ruim driemaal zo groot is als in het grootwinkelbedrijf of ca. f. 3.750 mln. En hij voegt hieraan toe: „Extrapolatie over de gehele detailhandel is wetenschappelijk wellicht *niet volledig* (curs. L.H.) verantwoord, maar geeft wel aan welke buitengewoon nadelige gevolgen de zaterdagmiddagsluiting voor de ondernemers in de detailhandel zou hebben”.

Mijns inziens kunnen, alvorens nauwkeuriger onderzoek is verricht, de woorden „niet volledig” beter worden vervangen door „helemaal niet”. Immers, de Raad voor het Grootwinkelbedrijf gaat hierbij impliciet uit van de veronderstelling dat de procentuele afname van de omzet in de totale detailhandel ongeveer gelijk is aan die in het grootwinkelbedrijf. Dit zou betekenen dat a. de consumptieve particuliere bestedingen afhankelijk zijn van de sluitingsuren en b. er geen substitutie van grootwinkelbedrijven door kleinwinkelbedrijven optreedt indien tot zaterdagmiddagsluiting zou worden overgegaan.

Ik wil niet ontkennen dat de zaterdagmiddagen tot extra inkopen leiden. Immers, de consumenten kunnen voor de gezelligheid de stad ingaan en al etalagekijkende tot de aankoop van artikelen worden verleid, die ze anders nooit zouden kopen. Hoe groot de omvang van die aankopen is, is evenwel onbekend. Het merendeel van de consumptieve bestedingen vindt echter niet door zo'n verleiding plaats. Deze bestedingen kunnen evengoed op andere dagen dan de zaterdag worden gedaan. Het lijkt mij daarom verstandig er voorlopig maar vanuit te gaan dat verandering van de winkelsluitingsuren de omzet van de totale detailhandel nauwelijks beïnvloedt.

Het is uiteraard wel mogelijk dat het grootwinkelbedrijf omzet zal derven. Deze derving heeft bij een nagenoeg onveranderde detailhandelsomzet tot gevolg dat de consumptie meer goederen aanschaft bij de nabijgelegen kleinwinkelbedrijven. De Raad voor het Grootwinkelbedrijf heeft met zijn brief dan ook eerder bewezen dat de door de werknemersorganisaties bepleite zaterdagmiddagsluiting de kleine middenstander bevoordeelt dan dat ze de gehele detailhandel benadeelt.

Overigens is de zaterdagmiddagsluiting nauwelijks relevant, want ook staatssecretaris Hazekamp is ertegen. Als hij echter de positie van de kleine middenstander wil verbeteren, zou de brief van de Raad voor het Grootwinkelbedrijf hem wel eens aan het denken kunnen zetten.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i>	
Winkelsluitingswet	345
Column	
Fiscale pijn voor iedereen, door <i>Drs. P. A. de Ruiter</i>	347
<i>Drs. R. M. Vijn:</i>	
Een onderzoek naar 50 jaarverslagen	348
Notitie	
Variabele werktijden, door <i>Mej. J. Koenen</i>	351
<i>Ing. J. Ploeger:</i>	
Woningmarktonderzoek. Een model toegepast	352
<i>Mevr. G. Claes:</i>	
De integratie van de kapitaalmarkten in de Europese Gemeenschap ..	355
Fisconomie	
Man-vrouw-fiscus. Symposium bij lustrum Fiscaal-Economisch Instituut EUR, door <i>T. Planken</i>	360
Energiekroniek	
Energie-investeringen en andere groeiperikelen, door <i>Dr. A. A. de Boer</i>	362
Toets op taak	
De prestatiebegroting, door <i>Dr. J. D. Hilferink</i>	365
Ingezonden	
Interdisciplinair, door <i>Drs. T. Huppés</i> , met naschrift van <i>Drs. L. Hoffman</i>	367
Boekennieuws	
G. MacDonald: Profit measurement: alternatives to historical cost, door <i>Drs. C. Horden</i>	369
Dr. J. M. P. van Brabant: Essays on planning, trade and integration in Eastern Europe, door <i>Drs. R. M. Boonzajer Flaes</i>	370

Flauw, al die opschepperige kreten over ESB. U kunt ook zonder die kreten iemand ertoe bewegen onderstaande bon in te vullen.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

ADRES:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adreshandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; *tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

- Arbeidsmarktonderzoek
- Balanced International Growth
- Bedrijfs-Economisch Onderzoek
- Economisch-Technisch Onderzoek
- Vestigingspatronen
- Macro-Economisch Onderzoek
- Projectstudies Ontwikkelingslanden
- Regionaal Onderzoek
- Statistisch-Mathematisch Onderzoek
- Transport-Economisch Onderzoek

Fiscale pijn voor iedereen

De druk van de inkomstenbelasting is voorwerp van vele serieuze en van zeer vele minder serieuze beschouwingen. Was een tiental jaren geleden de I.B.-druk voor de groep Nederlanders met inkomens beneden het niveau van de zogenaamde modale werknemer nog weinig voelbaar, vandaag behoeft diezelfde modale werknemer er niet zo erg veel in inkomen op vooruit te gaan om de volle druk van de 31%-schijf te mogen ervaren 1). De kring van „bezwaarden” is derhalve sterk toegenomen.

Zo'n tien jaren geleden bijvoorbeeld zou het ondenkbaar zijn geweest dat enige, bij een der drie centrales aangesloten, vakbond zou hebben geklaagd over de druk van het I.B.-tarief op de inkomens van haar leden. Vandaag is het uitgerkend de, wat dan wel wordt genoemd meest strijd bare onder de bonden, de industriebond NVV, welke krachtig actie levert tegen de zogenaamde schandaalbelasting. Daarmee wordt het loonbelastingtarief voor bijzondere beloningen, met name op het vakantiegeld, bedoeld: Ander voorbeeld is de hoge marginale druk op het, vaak geringe, pensioen dat een bejaarde ontvangt boven zijn reguliere AOW-uitkering en dat erg veel negatieve reacties oproept.

Nu kan men aan de actie tegen de schandaalbelasting schouderophalend voorbij gaan in de wetenschap dat de fiscaliteit nog altijd uitgaat van de gulden-is-gulden-leer en dat gelijke inkomens gelijk belast dienen te worden, onverschillig hoe en op

welke momenten het precies verdiend wordt. Aan het ervaringsfeit echter dat beide, én de schandaalbelasting én de hoge marginale druk op kleine bedrijfspensioentjes, veel bezwaren oproepen kunnen wij niet voorbij.

De belastingdruk heeft altijd afweer- en afwentelingsreacties oproepen. Dat was politiek in zoverre oninteressant dat het om een beperkte groep mensen ging. De beide voorbeelden leren echter dat steeds méér belastingplichtigen hiertegen in het geweer komen, ook diegenen die electoraal gezien een belangrijk recruiteringssterrein vormen voor die politieke partijen die het vooral moeten hebben van de modale werknemer en zijn nog minder bedeelde collega's.

Men kan natuurlijk deze bezwaren proberen op te vangen door te stellen (citaat uit een recente verklaring van het hoofdbestuur van de Partij van de Arbeid) „dat het door de werknemers als onrechtvaardig ervaren verschijnsel moet verdwijnen, dat van één gulden vakantietoelage netto minder overblijft dan van één gulden ander loon” 2). In feite doet men daarmee slechts aan symptoombestrijding. De marginale druk ervaart iedereen die er in inkomen op vooruit gaat; het is onzin kritiek daarop exclusief te richten op de loonbelastingheffing op vakantiegeld. Men loop dan in een grote boog om het wezenlijke pro-

bleem heen: de hiervoor al genoemde afweer- en afwentelingsreacties op de druk van de inkomstenbelasting in vrijwel alle lagen van de bevolking. Vroeger kon men nog met enig recht stellen dat de financiering van stijgende collectieve voorzieningen voor het overgrote deel gezocht kon worden in verhoging van het tarief van de inkomstenbelasting op de hogere inkomens. Deze wijsheid gaat nu niet meer op: macro gezien, zal het overgrote deel van de opbrengst van iedere belastingverhoging door de lagere inkomens-trekkers moeten worden opgebracht. De marginale pijn is voor de „Bodemeyers” in onze samenleving het hardst, juist omdat zij nog zo marginaal profiteren van de welvaart.

In dit licht dient ook de toespraak van minister-president Den Uyl aan het slot van het congres van zijn partij op 12 april te worden gezien. Hij maande daarin tot financieel-economische voorzichtigheid omdat er volgend jaar weinig ruimte zal zijn voor reële inkomensverbetering buiten de kring van de laagst betaalden. Dat lijkt mij, althans voor het beleid op de korte termijn (1975-1976), de belangrijkste boodschap van dat congres.

1) En uit het uitstekende artikel „Hoe de andere helft leeft” in *HP* van 8 maart jl. weten we dat het begrip welvaart voor die modale werknemer nog altijd zeer betrekkelijk is.

2) Iedereen die weet dat loonbelasting — en dus ook het tarief voor bijzondere beloningen — een voorheffing is op de inkomstenbelasting, zal constateren dat deze uitspraak ook feitelijk onjuist is.

Een onderzoek naar 50 jaarverslagen

DRS. R. M. VIJN

Ongeveer een maand geleden is een rapport gepubliceerd getiteld 50 jaarverslagen, gewogen en te licht bevonden? 1). In dit rapport wordt verslag uitgebracht over een onderzoek naar de kwaliteit van het jaarverslag van 50 vooraanstaande Nederlandse ondernemingen waaronder Akzo, Shell, Unilever en Philips. Het onderzoek heeft betrekking op het boekjaar 1973. Een kritische doorlichting van deze jaarverslagen leidt tot de conclusie dat deze 50 ondernemingen over het geheel genomen de wetsvoorschriften inzake de jaarverslaggeving „niet onbevredigend” hebben nageleefd. De voorschriften zijn echter zo bescheiden dat in het rapport enige verdergaande wensen zijn opgesteld die, naar de mening van het onderzoekteam, het jaarverslag sterk zouden verbeteren. Het merendeel van de onderzochte ondernemingen blijkt niet aan deze wensen te voldoen. Het rapport is samengesteld door 5 leden van de afdeling Bedrijfseconomie van het Economisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht: Mr. Drs. E. Gassler, Drs. J. G. Geverink, Drs. A. H. E. B. Koot-du Buy, Prof. Dr. R. Slot en Drs. R. M. Vijn. Op verzoek van de redactie zet laatstgenoemde in onderstaand artikel de hoofdlijnen van het rapport uiteen. Tevens worden – mede n.a.v. reacties op de publikatie van het rapport – enige aspecten van het onderzoek nader belicht.

Inleiding

De aanleiding voor dit onderzoek was onder meer:

- enerzijds het feit dat de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen (WJO) sinds 1 mei 1971 van kracht is. Het leek ons nuttig na te gaan in hoeverre een belangrijk deel van het bedrijfsleven deze wet — na een „inwerkperiode” van ruim 2 jaar — naleeft;
- anderzijds de uitnodiging van de toenmalige minister Polak aan „het georganiseerde bedrijfsleven en in samenwerking daarmee de organisatie der accountants de in het maatschappelijk verkeer gehanteerde grondslagen als in artikel 5 bedoeld, te inventariseren en te toetsen aan hetgeen naar hun oordeel in het huidige bestel in het maatschappelijk verkeer en ter voldoening aan de eisen van de artikelen 2 en 3 als aanvaardbaar kon worden beschouwd” 2). Hoewel hieruit blijkt, dat de academische wereld niet tot de kring der geïnviteerden behoort, hebben wij gedaan alsof de minister ook tot ons zijn uitnodiging heeft gericht. We hebben er bovendien een ruimere strekking aan gegeven.

Object van onderzoek

Met betrekking tot het object van onderzoek moesten een tweetal keuzes worden gemaakt:

1. welke ondernemingen moeten in het onderzoek worden betrokken;
2. welk gedeelte van de financiële economische informatie, die een onderneming extern publiceert, moet worden onderzocht.

De eerste keuze resulteerde in een lijst van vennootschappen, waarvan het *Financieel-Economisch Magazine* in zijn „fem trends” wekelijks gegevens omtrent koersen en winsten publiceert. De financiële instellingen daaronder lieten wij buiten beschouwing, aangezien zij een geheel ander bedrijfseconomisch karakter hebben; dit komt onder meer

tot uiting in de uitzonderingsbepalingen, die in de WJO voor deze groep ondernemingen zijn getroffen. Aldus resteerde — bij toeval — het ronde getal van 50 ondernemingen en werd een redelijke spreiding in de categorieën ter beurze genoteerde industriële, handels- en vervoers-ondernemingen bereikt.

Deze keuze is zowel qua grootte als qua samenstelling betrekkelijk arbitrair. Wat de *grootte* betreft: een onderzoek waarbij zoveel mogelijk alle geledingen van het bedrijfsleven (incl. staatsbedrijven) zouden worden betrokken, zou in het kader van onze beperkte middelen aan mankracht en tijd, een té ambitieus project zijn, mede gezien het streven onze publikatie het licht te doen zien vóór het begin van het „jaarverslagen-seizoen” 1974. Derhalve hebben wij niet gestreefd naar een totaalbeeld van de jaarverslaggeving in Nederland; deze pretentie zouden wij dan ook niet aan onze publikatie willen verbinden. Wat de *samenstelling* betreft: reeds is gememoreerd dat de keuze naar onze mening een redelijke spreiding waarborgt. Voorts zijn wij ervan uitgegaan, ons tot die ondernemingen te moeten beperken, die verplicht zijn aan de WJO te voldoen. Dat neemt natuurlijk niet weg, dat het interessant en nuttig zou zijn, ook de bedrijven die niet aan deze verplichtingen behoeven te voldoen, op de korrel te nemen. Dit geldt ook t.a.v. de financiële instellingen, die door ons niet zijn onderzocht. Onderzoekingen, waarin deze ondernemingen uitsluitend of mede worden betrokken, zijn op ons verlanglijstje genoteerd.

Ten aanzien van de vraag welk onderdeel van de stroom van externe financiële gegevens, die een onderneming regelmatig publiceert, moest worden onderzocht, is onze keuze gevallen op het jaarverslag. Deze keuze houdt namelijk verband met hetgeen wij wilden onderzoeken: hoe wordt de WJO nageleefd, en in hoeverre wordt voldaan aan t.o.v. de WJO verdergaande criteria. De voorschriften van de WJO

1) Uitgeverij Stenfert Kroese, Leiden, 1975, f. 20.

2) Memorie van Toelichting bij wetsontwerp WJO, 1967-1968, no. 9595, blz. 14, 1ste kolom.

hebben nu eenmaal uitsluitend betrekking op de jaarrekening, die een onderdeel uitmaakt van het jaarverslag.

Voorts moet naar onze mening het jaarverslag alle relevante financieel-economische informatie bevatten. Bij de bespreking van onze aanvullende wensen wordt hierop nog nader ingegaan.

Naleving van de wet

In het eerste deel van het onderzoek is nagegaan, in hoeverre de WJO wordt nageleefd. Daartoe is uit het geheel van regels, die deze wet omvat, een selectie gemaakt van artikelen, die rechtstreeks betrekking hebben op het centrale thema van de wet. De jaarrekening van een onderneming (balans, resultatenrekening en toelichting op beide onderdelen), moet namelijk een zodanig inzicht geven, dat een verantwoord oordeel kan worden gevormd omtrent vermogen en resultaat, alsmede voor zover de aard van een jaarrekening dat toelaat, omtrent solvabiliteit en liquiditeit. De selectie is mede gebaseerd op de omstandigheid dat de gekozen artikelen voor genoemd thema van zeer wezenlijk belang zijn en de naleving ervan in de meeste gevallen op eenvoudige wijze is vast te stellen.

De beoordeling van dit gedeelte van ons onderzoek is in tweeën gesplitst. De wetgever verlangt namelijk dat de vereiste gegevens in de *jaarrekening* worden vermeld. Aangezien de term „jaarrekening” door de wetgever wordt begreep tot de balans, winst- en verliesrekening en de toelichting op deze overzichten, is vermelding van een door de WJO voorgeschreven informatie *elders* in het jaarverslag als zodanig een inbreuk op hetgeen door de wet wordt vereist. Met het oog hierop hebben we separaat getoetst of de wettelijk voorgeschreven gegevens in de jaarrekening dan wel elders in het jaarverslag worden vermeld 3).

Resultaten deel I per criterium

De wetsbepalingen, die — naar ons bevinden — het beste zijn nageleefd, bevatten onder meer voorschriften inzake vermelding van waarderingsgrondslagen, de onderverdeling van de vaste activa, de resultaten op beleggingen en de rentebaten en -lasten. Voorschriften, waaraan in onvoldoende mate is voldaan, hebben o.a. betrekking op de winstverdeling en de grondslagen van de winstbepaling.

Het niet of in onvoldoende mate naleven van de WJO-voorschriften wordt naar onze mening in de hand gewerkt door de onduidelijke redactie van sommige wetsartikelen. Enige voorbeelden:

Artikel 8.1 van de WJO schrijft voor, in de winst- en verliesrekening of de toelichting daarop de winstverdeling en de verwerking van het verlies te vermelden „met vermelding van de statutaire bepalingen dienaangaande”. De meeste van de onderzochte ondernemingen hebben dit laatste geïnterpreteerd alsof volstaan mag worden met het vermelden van het (de) artikelnummer(s) van de desbetreffende statutaire bepaling(en). Uit navraag ten departemente bleek, dat de tekst van deze bepalingen integraal in de jaarrekening moet worden vermeld. Een formulering als „... met vermelding van de tekst van de statutaire bepalingen dienaangaande” had de gesignaleerde interpretatiemogelijkheid uitgesloten.

Artikel 5 lid 2 bepaalt, dat in de toelichting een uiteenzetting wordt gegeven omtrent de grondslagen, waarop de waardering van activa en passiva en de bepaling van het resultaat berusten. Weliswaar zegt de wetgever: „Uiteenzetting” is meer dan „vermelding”: de toelichting zal duidelijk moeten maken, welke grondslag in het concrete geval is gekozen en bijv. ten aanzien van de afschrijving, welk systeem daarbij wordt toegepast” 4). Echter, nadere concrete eisen worden niet gesteld. Er had bijv. de vermelding voorgeschreven kunnen worden van de gehanteerde waarderings-

en/of winstbepalingsmethode(n) waarbij tevens zou moeten worden aangegeven wat de consequenties van de gekozen methode(n) zijn voor de waardering van de verschillende groepen van activa (m.n. met betrekking tot vaste activa enerzijds en voorraden anderzijds) en voor de afzonderlijke factoren, die te zamen het resultaat bepalen.

Een ander voorbeeld van onduidelijkheid: in artikel 14, lid I wordt voorgeschreven, dat „de ondernemingen waarin de onderneming rechtstreeks of middellijk voor meer dan de helft van het geplaatste kapitaal deelneemt” in de jaarrekening moeten worden vermeld. Valt de benaming „werkmaatschappijen” of „dochter-ondernemingen” of „belangrijkste dochter-ondernemingen” hier ook onder? Materieel wellicht wel, maar naleving van de wet is nu eenmaal een formele zaak. En is vermelding van meerderheidsdeelnemingen, *verspreid* over het gehele jaarverslag, overeenkomstig de bedoeling van de wetgever? Waarom dit wetsartikel niet zodanig geredigeerd, dat er de verplichting uit blijkt tot opnemng van een *lijst* met namen van door de desbetreffende onderneming specifiek als „meerderheidsdeelneming” aangeduide ondernemingen?

Resultaten deel I per onderneming

Bekijken wij de resultaten per onderzochte onderneming dan moet allereerst worden opgemerkt dat wij zowel bij het eerste als bij het tweede deel van ons onderzoek geen *exacte* rangorde van 1 tot 50 (in afnemende mate van kwaliteit) hebben willen vaststellen. Slechts de extremen — aan de goede en aan de slechte kant — zijn expliciet vermeld. Wat betreft het eerste deel van het onderzoek — de naleving van de WJO-bepalingen — zijn door ons als de 4 beste aangemerkt Akzo, Van Ommeren, Nijverdal-ten Cate en Stevin. Het tegenovergestelde geldt voor ACF, Heineken, Ballast-Nedam en Hunter Douglas. Overigens kan iedere lezer van het rapport zijn eigen „prijzen uitdelen”, aangezien het grondmateriaal waarop onze conclusies zijn gebaseerd, volledig in het rapport — in de vorm van tabellen — is gepubliceerd. Naargelang de wegingscoëfficiënten der afzonderlijke criteria anders worden bepaald, zullen andere „prijswinnaars” en andere „verliezers” naar voren komen.

Verdergaande bedrijfseconomische wensen

De WJO is een minimumwet in die zin, dat de eisen die deze wet aan de jaarrekening stelt, erg bescheiden zijn. De jaarrekening waarin niets meer staat dan de WJO verlangt, doet de hoofdgedachte van de wet — een goed inzicht in rentabiliteit, solvabiliteit en liquiditeit van de onderneming — naar onze mening onvoldoende recht wedervaren. Daarom hebben wij in deel II van het onderzoek enige verdergaande bedrijfseconomische wensen geformuleerd, die naar ons oordeel het jaarverslag sterk verbeteren zonder dat de onderneming door te veel openheid wordt geschaad en ook zonder dat overdreven administratief-technische eisen worden gesteld.

Ons uitgangspunt daarbij is, dat het jaarverslag bij uitstek als een informatiemedium moet worden gezien. Een goed jaarverslag bevordert het begrip voor het doen en laten van de onderneming bij allen, die daarin geïnteresseerd zijn: kapitaalverschaffers en werknemers, leveranciers en consumenten, overheid, politici, pers enz. Daarom is in dit gedeelte van het onderzoek niet alleen gelet op de vraag of de inhoud der verstrekte informatie bedrijfseconomisch ge-

3) Deze onderscheiding bracht problemen met zich mee waarvan de beschrijving in het bestek van dit artikel te ver zou gaan. Zie hiervoor blz. 9, 1ste kolom van het rapport.

4) Memorie van Toelichting, blz. 14, 1ste kolom.

zien juist is, maar ook op de vraag of de informatie in voldoende mate werd verstrekt.

Laatstgenoemde opmerking — voldoende informatie — lijkt een uitbreiding, maar is in feite een beperking, die wij ons hebben opgelegd. Dit houdt verband met onze opvatting, dat wij als buitenstaanders een zekere terughoudendheid met betrekking tot onze verdergaande wensen dienen te betrachten. Uitvloeisel van dit standpunt is onder meer dat wij onze wensen hebben getoetst aan het criterium „geen overdreven administratief-technische eisen” en ze hieraan hebben aangepast. Een voorbeeld: onderdeel I 3A van onze wensenlijst heeft betrekking op de buitengewone baten en lasten. Dit onderwerp is allerminst eenvoudig, getuige onder meer hetgeen in de literatuur hierover is opgemerkt. Wat moet als „buitengewoon” worden beschouwd? Hoe moeten deze baten en lasten in de jaarrekening worden verwerkt? Wellicht is het mogelijk deze buitengewone posten in enige categorieën in te delen, elk met een eigen wijze van verwerking. De WJO biedt hiervoor geen enkel aanknopingspunt; zij vraagt slechts afzonderlijke vermelding van de buitengewone baten en de buitengewone lasten (art. 29, lid 2). Aanvankelijk lag het in onze bedoeling, de wijze van verwerking van deze posten op hun bedrijfseconomische merites te beoordelen.

Vanwege de hierboven aangeduide gecompliceerdheid van deze materie hebben wij ons tenslotte beperkt tot de wens: wordt een specificatie gegeven met vermelding van naam en bedrag en wordt gemotiveerd waarom deze posten als buitengewone baten c.q. lasten worden aangemerkt. Met betrekking tot enige bijzondere posten — namelijk backservice of vergelijkbare verplichtingen, valutakoersen en gekochte goodwill — wordt er vermelding en motivering van de wijze van verwerking verlangd. Wat betreft onze belangrijkste wens — het toepassen van een actuele-waarde-methode — gaan we verder dan de wens dat de informatie in voldoende mate wordt verstrekt. In tijden van voortdurende prijsstijging kan namelijk het zonder meer rekenen in guldens niet tot een getrouw beeld van vermogen en resultaat leiden. Door het hanteren van een rekeneenheid, die voortdurend in waarde daalt, wordt de rentabiliteit geïnterpreteerd en — zij het meestal in mindere mate — de solvabiliteit en liquiditeit geïnterpreteerd. Wij achten het toepassen van een actuele-waarde-methode (AWM) dan ook onontkoombaar. Niettemin hebben wij in de loop van het onderzoek ook op dit onderdeel onze oorspronkelijke wensen bijgesteld. Wilden wij aanvankelijk een min of meer volledige toepassing van een vorm van AWM toetsen, naderhand hebben wij dit criterium te dien aanzien zódanig herzien, dat wij een inventarisatie verkregen met een rangschikking naar afnemende mate van toepassing van een AWM. Dit criterium start dan ook met de toetsing van een AWM:

- voor alle relevante activa en passiva;
- zowel voor de balans als voor de resultatenrekening;
- intracomptabel.

Ze eindigt met de toetsing of, in geval van toepassing van een historische-kostprijs-methode, voor de balansposten „vaste activa” of „voorraden” aanvullende informatie op basis van actuele waarde(n) wordt verstrekt. De indeling maakt het mogelijk dat ondernemingen, die een AWM (of elementen daarvan) fragmentarisch toepassen, met betrekking tot dit onderdeel toch nog één of meer positieve punten kunnen „scoren”. Het resultaat van een ander onderdeel van de wensenlijst, namelijk vermelding van de omzet in absolute bedragen, is illustratief voor de constatering dat de WJO een minimumwet is en — althans op dit punt — in zekere zin ook verouderd. Bij de totstandkoming van de WJO is dit punt uitvoerig onderwerp van discussie geweest. Dit heeft uiteindelijk geresulteerd in een compromis: vermelding van de omzet in absolute bedragen *of in indexcijfers*. Het leek ons zinvol, eens te kijken in hoeverre de onderzochte ondernemingen bereid zijn, verder te gaan dan hetgeen de wet voor dit onderdeel minimaal verlangt.

Wat blijkt? Alle 50 ondernemingen vermelden hun omzet in absolute bedragen.

Nummer 15 van onze wensen heeft betrekking op het jaarverslag exclusief de jaarrekening. Onder de punten e t/m h vragen wij om een toekomstvisie van de onderneming. Uit reacties op het rapport is ons gebleken dat met name aan de hand van dit onderdeel de keuze van het jaarverslag als object van onderzoek — met uitsluiting van andere door de onderneming verstrekte financiële informatie — wordt bekritiseerd. Gesteld wordt dat in het bijzonder kwartaalberichten actuele informatie geven omtrent de huidige positie van de onderneming en daarmee verband houdend omtrent de te verwachten ontwikkeling inzake rentabiliteit, omzet, orderpositie enz. Wij onderschrijven het belang van kwartaalberichten, maar dat laat naar onze mening onverlet de noodzaak dat de diverse categorieën personen, die belang hebben bij een goede gang van zaken in de onderneming, in de gelegenheid gesteld worden jaarlijks kennis te nemen van de *lange-termijnvisie* van de ondernemersleiding. Iedere onderneming, die zich wil handhaven of wil groeien, zal — met bijsturing als gevolg van actuele ontwikkelingen — een *lange-termijnkoers* uitstippelen. Juist het jaarverslag, als „rustpunt” in de informatiestroom die de onderneming verlaat, is naar onze mening een geschikt medium om in aansluiting op en in logische samenhang met de actuele stand van zaken — financieel, organisatorisch en commercieel — deze toekomstvisie uiteen te zetten.

Resultaten deel II

Kan het resultaat van deel I als „niet onbevredigend” worden samengevat, deze kwalificatie kan niet worden gegeven aan de uitslag van het tweede gedeelte van het onderzoek. Geconstateerd moet worden dat de score hier over het geheel genomen duidelijk lager ligt en per saldo als niet bevredigend kan worden aangemerkt.

Er kunnen slechts weinig criteria worden genoemd, waarover in de overgrote meerderheid der gevallen wordt voldaan. Bovendien worden deze merendeels niet tot de belangrijkste van onze wensen gerekend. Een van de criteria betreft de omzet, waarvan het resultaat reeds is vermeld. Tot de overige van deze criteria behoren onze wensen inzake een balans na winstverdeling, een geconsolideerde jaarrekening in geval van meerderheidsdeelnemingen en de vermelding van het aantal werknemers.

Er is een vrij groot aantal criteria waarover voor een relatief groot aantal ondernemingen een negatief oordeel moet worden uitgesproken. Zo publiceert de grote meerderheid van de ondernemingen een jaarrekening, waarin men in onvoldoende mate rekening heeft gehouden met de invloed van de geldontwaarding. Andere criteria, waaraan door veruit de meeste ondernemingen niet wordt voldaan, betreffen de vermelding van een indicatie inzake de omvang van de research, de motivering van de verwerkingswijze der buitengewone baten en lasten en de vermelding van het kengetal inzake de rentabiliteit van het totale vermogen.

Wat betreft de resultaten per onderneming: de vier ondernemingen bij wie in de grootste mate onze verdergaande wensen gerealiseerd zijn: Akzo, Philips, Océ van der Grinten en Stevin. De ondernemingen waarvoor het omgekeerde geldt zijn: VRG, KBB, van Nelle en Hagemeyer. Overigens is deze beoordeling even arbitrair als die van „resultaten deel I per onderneming”. Aangezien Akzo en Stevin tot de beste vier van zowel deel I als deel II behoren, komen deze ondernemingen uit ons onderzoek in zijn geheel gezien als de beste naar voren.

Slotopmerkingen

- De hoeveelheid gepubliceerde pagina's van het onder-

Variabele werktijden

De laatste tijd komen begrippen als inspraak, overleg e.d. sterk naar voren. Economische beslissingen en beleidsplannen worden hierdoor steeds meer beïnvloed. Dit blijkt bijv. uit de wens van veel werknemers naar meer inspraak bij het bepalen van hun eigen werktijd. Het is immers algemeen bekend dat individuen bepaalde uren van de dag anders waarderen. Er zijn nu eenmaal „ochtend”- en „avondmensen”. Aan een invoering van variabele werktijden zijn echter zowel positieve als negatieve gevolgen verbonden. Alvorens hierop wat nader in te gaan, zullen eerst de twee regelingen worden beschreven die op dit gebied bestaan.

Men kan bij de variabele werktijden twee regelingen onderscheiden: de glijdende-werktijdenregeling en de variabele-werktijdenregeling. Bij de glijdende regeling kunnen de aanvangstijden worden gevarieerd, doch moet het totaal aantal arbeidsuren per dag constant zijn. Door vroeg te beginnen, kan de werknemer vroeg vertrekken. Bij de z.g. variabele-werktijdenregeling kunnen daarentegen niet alleen de aanvangstijd, maar ook het aantal arbeidsuren en de lunchpauze per dag worden gevarieerd. Bij deze regeling moet wel het aantal arbeidsuren per periode (bijv. een kwartaal) constant zijn.

Een voordeel van een invoering van deze regelingen is dat de werknemer zijn arbeidsuren kan aanpassen aan zijn persoonlijke ritme. Deze aanpassing is vooral mogelijk bij de variabele-werktijdenregeling.

De variabele-werktijdenregeling vereist, in meerdere mate dan de glijdende, veel organisatie. Bij zo'n regeling is namelijk een persoonlijke tijdregistratie (bijv. d.m.v. een prikklok) noodzakelijk. Het bedrijf kan hiermee controle uitoefenen op het aantal gewerkte uren. Een dergelijke registratie is niet nodig bij de glijdende-werktijdenregeling, omdat het aantal gewerkte uren per dag constant is. Bij variabele-werktijdenregelingen moet bovendien een maximum worden gesteld aan het totaal aantal arbeidsuren per dag. Dit is vooral van belang wanneer de invoering van een variabele-werktijdenregeling collectief is of wanneer werknemers blootstaan aan lawaai, chemische stoffen e.d. Bij een collectieve invoering kunnen namelijk ook minder sterke mensen een langere arbeidsdag krijgen.

De variabele-werktijdenregeling heeft ook nog andere organisatorische problemen voor het bedrijfsleven tot gevolg. Bedrijven, waar op grote schaal een variabele-werktijdenregeling wordt ingevoerd, moeten rekening houden met het feit dat de produktiviteit van dag tot dag kan verschillen. Dit zal vooral problemen geven voor bedrijven, waar de continuïteit prioriteit heeft.

De recreatieve wensen van de werknemers zullen voor een groot gedeelte de aard van de variabele werktijden

bepalen. In het algemeen mag worden aangenomen dat er zal worden gestreefd naar een langer vrij weekend, hetgeen bijv. een 4½-daagse werkweek impliceert. De produktiviteit op de laatste halve dag zal lager zijn dan op de andere werkdagen. Meestal wordt zo'n dag gebruikt als klusjesdag, zodat de gemaakte kosten (reistijd, reiskosten, verwarming in de winter e.d.) de baten zullen overtreffen. Het is dan niet onmogelijk dat vlug zal worden overgestapt op een 4-daagse werkweek. Iets dergelijks ging vooraf aan de invoering van de vrije zaterdag. Dit heeft tot gevolg dat de arbeidstijdverkortings zal worden versneld. De groei van de economie zal dan, mede door de verschillende produktiviteiten per dag, ongunstig worden beïnvloed.

Variabele-werktijdenregeling is alleen te realiseren als men niet in teamverband werkt, bijv. administratie, kantoren, laboratoria enz. Het feit dat sommige werknemers volgens een vast patroon moeten werken, doordat ze in teamverband werken, terwijl anderen variabele werktijden hebben, kan tot sociale onrust leiden. Dit is in mindere mate het geval bij de glijdende regeling, waarbij alleen onrust kan ontstaan doordat sommige werknemers iets eerder weggaan.

Het afwisselen van korte en lange werkdagen kan nadelige gevolgen hebben voor de werknemers. Tal van lichaamsfuncties verlopen namelijk volgens een 24-uurs ritme of het dag-en-nacht-ritme. Verstoringen hierin kunnen allerlei klachten veroorzaken, zoals bijv. bij ploegendienst. Bij voortdurend lange werkdagen bestaat de kans dat de produktiviteit per uur zal dalen, terwijl men niet mag verwachten dat de produktiviteit op een korte dag dermate zal stijgen dat dit verlies wordt goedge maakt.

De invoering van de variabele-werktijdenregeling heeft gevolgen voor recreatie en onderwijs. De onderwijstijden moeten bijv. worden aangepast, indien deze werktijdenregeling op grote schaal wordt ingevoerd. Omdat deze regeling meer aaneengesloten vrije tijd verschaft, moeten hogere eisen worden gesteld aan de recreatie. Of de invoering van de variabele-werktijdenregeling grote invloed zal hebben op de verkeersspreiding, valt niet direct te zeggen. Deze spreiding is in grote mate afhankelijk van het feit of de regeling collectief wordt ingevoerd of individueel zal worden toegepast en van de mate waarin de regeling wordt toegepast.

Uit het bovenstaande blijkt dat er nogal wat haken en ogen aan een variabele-werktijdenregeling zitten. De glijdende-werktijdenregeling geeft niet zulke grote moeilijkheden. Toch kan ze enige rekening houden met persoonlijke voorkeur. Bij deze regeling behoeft er geen sociale onrust te ontstaan, terwijl ze bijna geen negatieve invloed op de groei van de economie behoeft te hebben. De glijdende-werktijdenregeling wordt daarom reeds bij veel bedrijven en overheidsinstellingen toegepast.

J.K.

zoek loopt niet parallel met de hoeveelheid werk die hiervoor is verricht. De gekozen werkwijze — een combinatie van inductie en deductie, maar ook van „trial” en „error” — noopt ons regelmatig tot bezinning en tot een gewijzigde aanpak resp. revisie van het onderzoek. Wij koesteren echter de illusie dat wij — om 't zo maar eens te zeggen — maatschappij-relevant bezig zijn geweest. De reacties uit het bedrijfsleven waren over het algemeen positief. Men zag het rapport niet als een aanval op, maar eerder als een rugsteun ten behoeve van degenen die met de concipiëring van een jaarverslag zijn belast. Echter ook van de zijde van de vakbeweging is een in positieve termen geformuleerde belangstelling getoond.

• Aan het slot van ons rapport is een opmerking gemaakt omtrent de, naar onze mening te constateren, multi-interpretabiliteit van de accountantsverklaring. Deze op-

merking is met opzet voorzichtig geredigeerd, meer in de trant van „verwondering” dan van „bekritisering”. Ze is slechts bedoeld als een uitnodiging aan de accountants, omtrent de inhoud van hun verklaring meer duidelijkheid te verschaffen, een duidelijkheid waaraan, naar ons is gebleken, ook bij het bedrijfsleven behoefte bestaat.

• Vorig jaar publiceerde het Nederlands Instituut van Registeraccountants (NIVRA), dat sinds de inwerking-treding van de WJO een groot aantal jaarverslagen op systematische wijze onderzoekt, zijn eerste rapport. Dit onderzoek verschilt op 4 punten met het onze.

1. Het aantal onderzochte ondernemingen is 129; wij onderzochten er 50. Niet al „onze” ondernemingen komen op de NIVRA-lijst voor.
2. Het NIVRA publiceert de resultaten van zijn onderzoek uitsluitend collectief: aangegeven wordt hoeveel onder-

Woningmarktonderzoek

Een model toegepast

ING. J. PLOEGER*

Na de tweede wereldoorlog bestond er in Nederland door de sterke bevolkingsaanwas een groot tekort aan woningen. Sedert 1970 vraagt men zich echter af wanneer dit tekort zal worden opgeheven en of de huidige beschikbare woningvoorraad wel aan de wensen van de burgers voldoet. Aan het Economisch-Sociografisch Bureau van de gemeente Groningen en het Economisch Technologisch Instituut in de provincie Groningen werd naar aanleiding van deze vragen door een aantal gemeenten opdracht gegeven een onderzoek te verrichten naar de woningmarkt en de woningbehoefte in de regio Groningen. In dit onderzoek werd ook nagegaan in hoeverre de bevolking buiten de gemeente Groningen wil wonen en wat hiervan de voornaamste redenen zijn. In dit artikel bespreekt Ing. J. Ploeger, stafmedewerker bij het Economisch-Sociografisch Bureau van de gemeente Groningen en één van de rapporteurs van het gehouden onderzoek, de gevolgde werkwijze en enige uitkomsten van dit onderzoek.

Een probleem dat bij elk woningmarktonderzoek om een oplossing vraagt, is de bepaling van het aantal in de toekomst te bouwen woningen. Dit aantal wordt gewoonlijk bepaald uit een berekening van de toekomstige bevolkingsontwikkeling en van de toekomstige gezinsverdunding. Deze gezinsverdunding wordt gewoonlijk afgeleid uit de ontwikkeling van de gemiddelde woningbezetting. Het verschil tussen de aldus berekende totale woningvraag en de reeds aanwezige woningvoorraad, aangevuld met gegevens van de gewenste woningreserve en het aantal woningen dat buiten gebruik wordt gesteld, geeft dan het aantal te bouwen woningen aan.

De toekomstige ontwikkeling van de gemiddelde woningbezetting voor de bevolking als geheel, berust meestal op een extrapolatie van dit gemiddelde vanuit het verleden. Deze extrapolatie betekent gewoonlijk een voortgaande daling van dit gemiddelde. Enig houvast hoe in de verdere toekomst de afname zal verlopen, is met deze extrapolatie ech-

ter niet te geven. Toch is dit cijfer voor de berekening van de woningvraag en daarmee van het aantal te bouwen woningen van grote betekenis. Een gering verschil in dit gemiddelde heeft op de uitkomst een grote invloed. Gezocht is daarom naar een bruikbaar alternatief voor de berekening van de toekomstige woningvraag.

Relatieve woningvraagfrequenties

Reeds eerder is betoogd dat voor de berekening van de woningvraag beter kan worden uitgegaan van de relatieve

* De auteur dankt de heren Drs. H. Coppinga, medewerker bij het Economisch Technologisch Instituut te Groningen, en Drs. J. Muilwijk, lector in de Toegepaste Statistiek aan de Rijksuniversiteit te Groningen, mede-auteurs van het rapport *Woningmarktonderzoek in de regio Groningen*, voor hun kritische lezing van dit artikel.

nemingen wél en hoeveel niet aan een bepaald criterium voldoen. In ons rapport worden naast collectief gegroepeerde gegevens, als hierboven bedoeld, tevens vermeld welke de resultaten per individuele onderzochte onderneming zijn.

3. In de onderzoekscriteria van het NIVRA-rapport worden de wetsvoorschriften enerzijds en aanvullende criteria anderzijds niet gescheiden gepresenteerd. Wij hebben een dergelijke scheiding wel aangebracht.
4. Het NIVRA-onderzoek heeft betrekking op het boekjaar 1971, het onze op 1973.

Vooraf dit laatste punt maakt noodzakelijk, t.a.v. het oordeel over de resultaten van de twee onderzoekprojecten een verschillende maatstaf te hanteren. 1971 was het eerste jaar waarin het bedrijfsleven aan een wettelijke regeling inzake de jaarverslaggeving moest voldoen. De desbetreffende ondernemingen moesten nog „inspelen” op de WJO. Voor zover de door het NIVRA onderzochte groep ondernemin-

gen niet aan zijn onderzoekscriteria heeft voldaan, moet dit resultaat in het licht van de — toen nog — korte inspeeltijd worden gezien. Voor 1973 mogen naar ons idee strengere maatstaven worden aangelegd: een periode van ruim twee jaar na het in werking treden van de WJO is voldoende om de nodige ervaring met de toepassing van WJO-voorschriften op te doen.

Bovenstaande opmerkingen zijn niet bedoeld als kritiek op het NIVRA-rapport. Ze dienen slechts om aan te geven dat de resultaten van het NIVRA-rapport en die van het onze slechts tot op zekere hoogte vergelijkbaar zijn. Beide rapporten hebben naar ons idee hun eigen functie als eerste aanzet tot de door de minister beoogde evaluatie van de WJO. Het is dan ook te hopen dat dergelijke onderzoeken inzake de jaarverslaggeving in Nederland niet tot deze twee publikaties beperkt blijft.

R. M. Vijn

woningvraag per groep van de bevolking (dat is de fractie of het percentage woningvragenden van deze groep) 1). Gesteld werd toen, dat deze relatieve woningvraag met behulp van enquêtes zou moeten worden opgespoord. Berekeningen van deze vraagfrequenties uit de werkelijke situatie, bijv. uit de gehouden volkstellingen, geven namelijk geen juist inzicht in de werkelijke vraag, omdat deze geconstateerde vraag mede wordt bepaald door het gegeven woning-aanbod.

Bij het woningmarktonderzoek, dat recentelijk in de regio Groningen is gehouden, is nu getracht met behulp van een enquête inzicht te verkrijgen in deze woningvraagfrequenties. Uitvoerige resultaten van deze uitkomsten zijn neergelegd in het over dit onderzoek uitgebrachte rapport 2).

De berekening van deze frequenties is zodanig opgezet dat van alle bevolkingsgroepen, verdeeld naar drie groepen van burgerlijke staat (ongetrouwd, getrouwd en getrouwd geweest) en naar leeftijdsklassen van 5 jaar, de relatieve woningvraag kon worden berekend. Omdat de aantallen in sommige leeftijdsklassen te gering waren, zijn naderhand een aantal leeftijdsklassen samengevoegd.

Om tot een zo goed mogelijke berekening van de vraagfrequenties te komen, is de steekproef voor de gehouden enquête getrokken uit het bevolkingsregister. Deze steekproef is getrokken uit die groepen van personen, waarvan kan worden verwacht dat zij zelfstandig een woning zullen vragen. Dit betroffen alle ongetrouwden van 18 jaar en ouder, alle getrouwde mannen en alle getrouwd geweest zijnde personen. In principe zouden in plaats van de getrouwde mannen ook de getrouwde vrouwen in de steekproef kunnen worden opgenomen. Aangenomen is dat één van beiden niet zelfstandig een woning zal vragen. Getrouwde, niet samenlevende personen moeten bij degenen die getrouwd zijn geweest worden gerekend.

Tabel 1. Woningvraagfrequenties naar leeftijd en burgerlijke staat, op 1 januari 1973, in de regio Groningen

Ongetrouwd (m + v)		Getrouwd (m)		Getrouwd geweest (m + v)	
leeftijdsklasse	woningvraagfrequenties	leeftijdsklasse	woningvraagfrequenties	leeftijdsklasse	woningvraagfrequenties
18 - 19	0,151	18 - 24	0,930	18 - 44	0,838
20 - 24	0,365	25 - 34	0,985	45 - 54	0,817
25 - 29	0,461	35 - 44	1,000	55 - 64	0,838
30 - 44	0,472	45 - 54	0,986	65 - 74	0,716
45 - 64	0,530	55 - 64	0,988	75 en ouder	0,458
65 en ouder	0,457	65 - 74	0,939		
		75 en ouder	0,841		

In tabel 1 zijn de woningvraagfrequenties voor 18 afzonderlijke bevolkingsgroepen gegeven. Door vermenigvuldiging van deze frequenties met de werkelijke aantallen van deze bevolkingsgroepen, is de totale woningvraag te berekenen. Uit vergelijking van deze woningvraag met het aantal aanwezige woningen op het tijdstip van de enquête, volgt het kwantitatieve woningtekort.

Het bleek dat in de regio Groningen de woningvraagfrequenties van de ongetrouwden in de gewenste situatie aanmerkelijk hoger waren dan in de feitelijke situatie. Dit betekent dat uit deze groep dus nog een grote vraag naar woningen is te verwachten. Bij de getrouwden bleken deze frequenties nagenoeg aan elkaar gelijk te zijn. Bij degenen, die getrouwd zijn geweest bleken de frequenties in de gewenste situatie wat lager te zijn dan in de feitelijke situatie. Dit laatste wordt veroorzaakt doordat een aantal personen uit deze groep liever in een verzorgingstehuis zou willen wonen (zie tabel 2).

De berekening van de toekomstige woningvraag dient niet plaats te vinden met behulp van de totale relatieve vraagfrequenties naar geslacht en burgerlijke staat, maar met de frequenties, die ook opgesplitst zijn naar leeftijd. Op deze wijze wordt namelijk expliciet rekening gehouden met

Tabel 2. Relatieve woningvraagfrequenties in de feitelijke en in de werkelijke situatie, op 1 januari 1973, in de regio Groningen

Bevolkingsgroep	Gemeente Groningen		Overige regio	
	feitelijk	gewenst	feitelijk	gewenst
Ongetrouwd, 18 jaar en ouder	0,243	0,391	0,140	0,236
Gehuwd (mannen)	0,985	0,973	0,988	0,980
Gehuwd geweest	0,810	0,676	0,769	0,643

wijzigingen in de leeftijdssamenstelling van de bevolking.

Uit vergelijking van de woningvraagfrequenties voor gehele bevolkingsgroepen in verschillende landen, gedaan door Roest 3), was bekend dat deze frequenties toenemen bij een hoger gemiddeld inkomen. Voor de berekening van de toekomstige woningvraag in de regio Groningen is hiermee rekening gehouden, door voor de toekomst uit te gaan van de vraagfrequenties van degenen die opgaven over een inkomen te beschikken. Deze frequenties zijn iets hoger dan die zijn gegeven in tabel 1.

Voor de berekening van de toekomstige woningvraag volgens deze methode is het noodzakelijk de toekomstige bevolking te onderscheiden naar dezelfde groepen. Als basis hiervoor is o.a. gebruik gemaakt van de door het CBS uitgegeven statistische overzichten van de bevolking per gemeente, opgesplitst naar geslacht, leeftijd en, sinds 1972, naar burgerlijke staat.

Voor de regio Groningen is een vooruitberekening van de bevolking gemaakt over een periode van 10 jaar. Dit is gedaan door voor groepen onderverdeeld in leeftijdsklassen van 5 jaar, met behulp van gecombineerde sterfte-migratieparameters, tweemaal een vooruitberekening van een periode van 5 jaar te maken 4). De bevolkingsaantallen zijn vooruitberekend naar leeftijd en geslacht. Vervolgens zijn deze aantallen verdeeld naar burgerlijke staat, door het vaststellen van de relatieve aandelen van de bevolking naar burgerlijke staat per leeftijdsklasse en geslacht. Verder zijn, in verband met de in het vervolg besproken verschillen ten aanzien van de gewenste woninggrootte, de aantallen geboorten in deze periode van 10 jaar berekend.

Uit vermenigvuldiging van de bevolkingsaantallen in de onderscheiden groepen met de berekende woningvraagfrequenties, volgde de toekomstige woningvraag. Uit het verschil tussen de totale woningvraag (vermeerderd met de gewenst geachte woningreserve) en de aanwezige woningvoorraad volgde de additionele woningvraag. Deze additionele woningvraag moest daarna nog worden vermeerderd met de woningen die door verschillende oorzaken aan de woningvoorraad zullen worden onttrokken, om het aantal te bouwen woningen te kunnen vaststellen.

De berekende woningvraag valt in feite uiteen in drie delen.

1. De inhaal van het berekende tekort aan woningen. Dit aantal volgt uit de berekende woningvraag volgens de gewenste woningvraagfrequenties en die volgens de feitelijke vraagfrequenties op het tijdstip van het onderzoek. Als de feitelijke vraagfrequenties gelijk aan of groter zijn dan de gewenste vraagfrequenties, vervalt deze component.
2. De woningvraag als gevolg van wijzigingen in de bevolkingssamenstelling. Deze vraag kan worden bere-

1) J. Ploeger, De woningmarkt, nu en in de toekomst, *ESB*, jrg. 56, 1971, nr. 2804.

2) Verschenen onder de titel: *Woningmarktonderzoek in de regio Groningen*. Verkrijgbaar bij het ETI-Groningen, Turfsingel 65 te Groningen, tegen de prijs van f. 15.

3) Dr W. Roest, *Bouw en economische groei*, Deventer, 1973.

4) Het ETI-Groningen heeft inmiddels gedetailleerde gegevens, benodigd voor deze z.g. cohort-survival-methode, per gemeente in een computerprogramma verwerkt, waardoor op eenvoudige wijze voor ieder gebied een vooruitberekening kan worden gemaakt.

kend uit het verschil tussen de toekomstige woningvraag en de huidige woningvraag, bij een gelijkblijvend bevolkingsaantal. De toekomstige woningvraag kan worden berekend met behulp van de gewenste relatieve woningvraagfrequenties zoals die zijn geconstateerd; eventueel kan een bepaalde ontwikkeling hierin worden verondersteld. Ten aanzien van deze ontwikkeling dient nader onderzoek te worden verricht. Omdat wijzigingen in de bevolkingssamenstelling, met name wat betreft de leeftijd, geleidelijk verlopen, kan voor de beschouwde periode deze woningvraag tot een gemiddelde per jaar worden omgerekend.

3. De woningvraag als gevolg van een wijziging van het bevolkingsaantal. Dit is in feite een aanvulling op de berekening van punt 2. Het is mogelijk voor deze bevolkingsontwikkeling meerdere alternatieven in te voeren.

Woningvraag naar verschillende aspecten

Behalve de woningvraagfrequenties voor het berekenen van het totale aantal gevraagde woningen, zijn van de woningvragenden ook vraagfrequenties berekend voor een viertal aspecten van de woningen: de relatieve vraag naar het gewenste woningtype, naar de gewenste woonplaats, naar de gewenste woninggrootte en naar het huren of kopen van een woning.

Als gevolg van de verdere uitsplitsing van de steekproef, werden de aantallen per cel te klein voor het handhaven van het onderscheid naar leeftijd. De verdere berekeningen hebben daardoor betrekking op bevolkingsgroepen onderscheiden naar burgerlijke staat, afzonderlijk voor de gemeente Groningen en voor de overige regio.

De relatieve woningvraagfrequenties naar het gewenste woningtype verschillen aanmerkelijk voor de onderscheiden groepen naar burgerlijke staat (zie tabel 3). In totaal bedroeg de vraag naar eengezinswoningen in de gemeente Groningen 66% van de totale woningvraag. In de omliggende regio bedroeg dit aandeel 82%. De vraag naar etage- en flatwoningen bedroeg in de gemeente Groningen 25% en in de omliggende regio 3% van de totale woningvraag.

Tabel 3. Relatieve woningvraag naar type, door woningvragers naar burgerlijke staat per regio

	Eengezinswoningen	Etage- en flatwoningen	Bedrijfs-woningen	Bejaardenwoningen
Gemeente Groningen				
ongehuwd	0,59	0,37	0,02	0,02
gehuwd	0,75	0,18	0,03	0,04
gehuwd geweest	0,45	0,31	—	0,24
Overige regio				
ongehuwd	0,64	0,09	0,21	0,06
gehuwd	0,84	0,01	0,12	0,03
gehuwd geweest	0,77	0,04	0,04	0,15

De met deze vraagfrequenties berekende woningaantallen per 1 januari 1983 zijn vergeleken met de woningvoorraad op 1 januari 1973. De aldus verkregen verschillen geven een aanwijzing voor welke woningen in de komende periode vraag zal zijn en van welke woningen eventueel overschotten zijn te verwachten. Het bleek dat de vraag naar eengezinswoningen aanmerkelijk groter is dan het aanbod, terwijl van de etage- en flatwoningen een overschot zal kunnen ontstaan.

Opmerkelijk is de samenhang tussen de vraag naar het woningtype en de gezinsgrootte. Voor elk kind meer in het gezin blijkt de vraag naar etage- en flatwoningen ongeveer gehalveerd te worden. Bij gezinnen met vier of meer kinderen is de vraag naar dit woningtype vrijwel tot nul gedaald (zie tabel 4).

Bij de woningvraag naar de gewenste woonplaats, bleek

Tabel 4. Relatieve woningvraag naar type door huishoudens met of zonder kinderen

	Huishoudens van ongehouden	Gehuwd of gehuwd geweest				
		aantal kinderen jonger dan 18 jaar				
		0	1	2	3	> 4
Eengezinswoning	0,695	0,806	0,902	0,950	0,978	0,992
Etage-, flatwoning	0,305	0,194	0,098	0,050	0,022	0,008

dat van de woningvragers uit de gemeente Groningen ongeveer 19% te kennen gaf in één van de omliggende gemeenten te willen wonen. Vooral de gemeenten ten zuiden van de gemeente Groningen waren hierbij in trek. Van de woningvragers uit de omliggende gemeenten gaf ongeveer 3% de voorkeur aan het wonen in de gemeente Groningen.

Volgens deze wens van de bevolking zal het bevolkingsaantal in de gemeente Groningen aanmerkelijk kunnen dalen, terwijl het bevolkingsaantal in de omliggende gemeenten sterk zal kunnen toenemen. Uiteraard spelen bij de uiteindelijke realisatie hiervan beleidsbeslissingen een belangrijke rol.

Wat betreft de woninggrootte bleek er, zoals te verwachten, een duidelijke samenhang te zijn tussen het gewenste aantal kamers en de grootte van het huishouden (zie tabel 5).

Tabel 5. Gewenste woninggrootte naar aantal personen per huishouden

	Aantal personen					
	1	2	3	4	5	≥ 6
	gemiddeld aantal kamers					
Gemeente Groningen ..	3,08	3,67	4,31	4,71	5,35	6,07
Overige regio	3,29	3,79	4,39	4,96	5,24	6,03

Per grootte van het huishouden bleek het gewenste aantal kamers nog aanmerkelijk uiteen te lopen. De oorzaak van deze spreiding is waarschijnlijk voornamelijk gelegen in de spreiding van de inkomens. Het verschil in vraag tussen degenen met een inkomen van f. 6.000 - f. 10.000 per jaar en degenen met een inkomen van f. 24.000 of meer per jaar bedraagt globaal gesproken 1 kamer.

De woningvraag naar het huren of kopen van een woning blijkt duidelijk verschillend te zijn tussen woningvragers in de gemeente Groningen en in de overige regio. In de overige regio is de vraag naar een eigen woning ruim dubbel zo groot als in de gemeente Groningen, zoals uit tabel 6 blijkt.

Tabel 6. Relatieve woningvraag naar huur- of koopwoningen, gesplitst naar regio en naar burgerlijke staat

	Gemeente Groningen			Overige regio		
	huren	kopen	geen opgave	huren	kopen	geen opgave
Ongehuwd	0,70	0,20	0,10	0,43	0,50	0,07
Gehuwd	0,64	0,28	0,08	0,37	0,56	0,07
Gehuwd geweest	0,86	0,11	0,03	0,59	0,30	0,11

De vraag naar een eigen woning bleek vooral samen te hangen met het inkomen. Zo bedroeg het aandeel van de woningvragers dat een woning wilde kopen in de gemeente Groningen bij de laagste inkomensgroepen ongeveer 10% en bij de hoogste inkomensgroepen ongeveer 50%. In de omliggende regio varieerde dit laatste aandeel van 36% tot 90%.

Slotopmerkingen

Door voor de berekening van de totale woningvraag uit te gaan van relatieve woningvraagfrequenties, kan een gro-

De integratie van de kapitaalmarkten in de Europese Gemeenschap

G. CLAES

Hoewel er veel is gesproken en geschreven over een mogelijke oprichting van een Europese kapitaalmarkt, zijn er nog maar weinig maatregelen genomen om de integratie van kapitaalmarkten te bevorderen, aldus Mevr. G. Claes, aspirante van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek aan het Rijksuniversitair Centrum te Antwerpen. Ze bespreekt in dit artikel onder meer de richtlijnen, die een liberalisatie van het kapitaalverkeer tot doel hebben, en enkele rapporten van werkgroepen, die enig onderzoek op dit gebied hebben verricht. Vooral met het oog op een economische en monetaire unie is een Europese kapitaalmarkt van belang. Wanneer de lidstaten kiezen voor een economische unie, in plaats van een douane-unie, zullen zij, aldus de schrijfster, meer Europees moeten gaan denken dan tot nu toe.

Na de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, besloten de lidstaten de markt verder uit te breiden tot de economische en de atoomsector. Hiertoe werd op de conferentie in Messina 1) een werkgroep samengesteld onder leiding van P. H. Spaak, om de oprichting van een economische unie voor te bereiden.

Op de conferentie in Venetië 2) werd het werkdocument van de groep, het zogenaamde *Spaak-Rapport* 3) aanvaard als basisdocument voor het Verdrag van Rome. Zowel in het *Spaak-Rapport* als in het Verdrag van Rome wordt er uitdrukkelijk op gewezen, dat het niet de bedoeling is een

douane-unie op te richten, maar wel een economische unie. Men wil verder gaan dan het afschaffen van kwantitatieve beperkingen op goederen en diensten en het instellen van een gemeenschappelijk buitentarief. De oprichting van een economische unie houdt in dat naast een douane-unie en vrij verkeer van goederen en diensten, ook de produktiefactoren arbeid en kapitaal vrij kunnen migreren. Men wil bijgevolg een zone creëren waarbinnen zowel goederen en diensten, als personen en kapitalen, vrij kunnen bewegen.

Alhoewel het vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitalen wordt beschouwd als het grondbeginsel van het Verdrag van Rome, wordt aan de verwezenlijking van een douane-unie de prioriteit gegeven. Voor de liberalisatie van het goederenverkeer werd reeds een nauwkeurig omschreven plan opgenomen in het Verdrag 4). Over de liberalisatie van het kapitaalverkeer wordt enkel gezegd, dat het moet gebeuren „... in de mate dat zulks nodig is voor de goede werking van het Verdrag...” 5) en volgens richtlijnen die „... ten dien einde door de Commissie, in overleg met het Monetair Comité, aan de Raad worden voorgedragen...” 6). Met andere woorden, het kapitaalverkeer dat aanvankelijk werd beschouwd als één van de vier vrijheden, die de basisprincipes uitmaken van het Verdrag, wordt herleid tot een tweederangsgrondbeginsel 7). Het is

1) Conferentie in Messina, 1 en 2 juni 1955.

2) Conferentie in Venetië, 29 en 30 mei 1956.

3) Ook nog: *Rapport des chefs de délégués aux ministres des affaires étrangères.*

4) Verdrag van Rome, Titel I, hoofdstuk I: „Het goederenverkeer”.

5) Art. 67 van het Verdrag van Rome.

6) Art. 69 van het Verdrag van Rome.

7) De vier vrijheden werden opgenomen in het belangrijkste deel van het Verdrag van Rome (1ste deel: De beginselen)

tere nauwkeurigheid van deze vraag worden bereikt. Bovendien maakt deze methode het mogelijk een berekening van de woningvraag te maken voor een middellange termijn.

Het moet wenselijk worden geacht dat ook in andere regio's deze relatieve vraagfrequenties worden onderzocht en berekend. Het is dan waarschijnlijk mogelijk tot meer algemene uitspraken over deze frequenties te komen, zodat deze meer algemeen kunnen worden toegepast. Dit geldt ook voor de woningvraagfrequenties naar het type, de grootte en de vraag naar het huren of kopen van een woning.

Wat betreft de ongetrouwden zullen er waarschijnlijk verschillen blijken te zijn tussen de stedelijke en de meer landelijke gebieden. De verschillen in de frequenties voor de getrouwden en degenen, die gehuwd zijn geweest bleken in de regio Groningen slechts gering te zijn.

Het afzonderlijk berekenen van de woningvraagfrequenties voor de onderscheiden bevolkingsgroepen heeft als belangrijk bijkomend voordeel, dat eventueel de

enquête bij bepaalde bevolkingsgroepen kan worden herhaald, wanneer hieraan behoefte zou bestaan. Het is dan niet nodig de gehele bevolking in de enquête te betrekken.

Een voorwaarde hierbij is wel, dat de gegevens over de omvang en de samenstelling van de woningvoorraad reeds op andere wijze beschikbaar zijn. Deze gegevens worden nu namelijk meestal ook aan de enquête ontleend. Mogelijk kan door het aanleggen van een vast-goed-registratie, bijv. in het kader van de belastingen voor onroerend goed, hierin worden voorzien.

Voor de hier aangegeven berekeningsmethode van de woningvraag is een gedetailleerde vooruitberekening van de bevolking noodzakelijk. Een herziening van de omvang of de samenstelling van de bevolking op een later tijdstip kan echter gemakkelijk in de berekening worden opgenomen. Een herhaling van een volledig woningmarktonderzoek zal daardoor minder frequent noodzakelijk zijn.

J. Ploeger

geen doel meer, maar wel een middel om de verwezenlijking van de andere verdragsbepalingen te vergemakkelijken.

Een vergelijking tussen wat gerealiseerd werd op het gebied van het goederen- en dienstenverkeer en wat werd gepresteerd op het vlak van de liberalisatie van het kapitaalverkeer, wijst erop dat dit laatste nu na ruim 15 jaar nog in haar beginstadium is, terwijl de douane-unie, op enkele details na, reeds een feit was nog vóór de voorgeschreven datum 8).

Eerste en tweede richtlijn

Het begin was nochtans goed. De liberalisatie van het kapitaalverkeer kende een zeer vlugge start. Amper twee jaar na de ondertekening van het Verdrag van Rome, namelijk op 11 mei 1960, verscheen reeds de eerste richtlijn en kort daarop, op 18 december 1962, de tweede, die een aanvulling was van de eerste 9).

Beide richtlijnen hadden tot doel een gehele reeks kapitaalverrichtingen vrij te maken van deviezenbeperkingen. Er werd een onderscheid gemaakt tussen kapitaaltransacties die onvoorwaardelijk dienen te worden geliberaliseerd en kapitaalbewegingen die voorwaardelijk dienen te worden vrijgemaakt. Onvoorwaardelijke liberalisatie betekent dat kapitaalverkeer niet meer aan deviezenrestricties mag worden onderworpen, tenzij in zeer uitzonderlijke gevallen wanneer ontsnappingsclausules kunnen worden toegepast. Dit is het geval wanneer het geliberaliseerde kapitaalverkeer storingen teweegbrengt in de werking van de nationale kapitaalmarkten 10) of onevenwichtigheden doet ontstaan in de werking van de betalingsbalans 11). Voorwaardelijk te liberaliseren kapitaaltransacties mogen door de lidstaten terug aan beperkingen worden onderworpen, naargelang zij de verwezenlijking van de nationale politiek al of niet in gevaar brengen 12).

De deviezenwetgevingen van België, Luxemburg en Duitsland waren reeds conform met de richtlijnen. België en Luxemburg kennen geen deviezenbeperkingen meer door de dubbele wisselmarkt en Duitsland heeft het positief systeem, dat op een weinig repressieve manier wordt toegepast. Bij het positief systeem is in principe het kapitaalverkeer vrij, tenzij de uitvoerende macht het nodig acht beperkingen in te voeren. In Duitsland maakt de uitvoerende macht praktisch nooit gebruik van dit recht. Dit heeft tot gevolg dat, aangezien zowel de onvoorwaardelijk te liberaliseren transacties, als de voorwaardelijk vrij te maken verrichtingen reeds waren geliberaliseerd, vernoemde landen de onvoorwaardelijke liberalisatie hebben toegepast op beide soorten transacties. Zij mogen bijgevolg de kapitaalverrichtingen slechts terug aan beperkingen onderwerpen, indien zij de zeer strenge vrijwaringsclausules kunnen inroepen.

Frankrijk, Italië en Nederland daarentegen hebben enkel de kapitaaltransacties onvoorwaardelijk geliberaliseerd, die in de richtlijnen als dusdanig omschreven zijn. Deze landen kennen een zeer restrictieve wisselreglementering. Frankrijk heeft hetzelfde stelsel als Duitsland, namelijk het positief systeem. De uitvoerende macht van dit land maakt echter wel veelvuldig gebruik van haar recht het kapitaalverkeer aan belemmeringen te onderwerpen. Italië en Nederland passen het negatief systeem toe. Hier is elke kapitaalbeweging verboden, tenzij een deviezenvergunning wordt verleend.

Praktisch hebben deze richtlijnen weinig betekenis. Zij zijn enkel van belang omdat zij een verplichting inhouden voor de lidstaten en de Commissie de mogelijkheid verlenen in te grijpen wanneer een land een overtreding begaat. Zij zal te dien einde een gemotiveerd advies uitbrengen, na de staat in de gelegenheid gesteld te hebben haar opmerkingen te maken. Volgt de staat het advies van de Commissie niet op, dan mag deze laatste de zaak voor het Hof van Justitie brengen 13).

De twee richtlijnen hebben de lidstaten in twee kampen

verdeeld. Enerzijds de „progressieve landen”: Duitsland, België en Luxemburg en anderzijds de „niet-progressieve landen”: Nederland, Frankrijk en Italië.

Een nader onderzoek van de richtlijnen leert ons waarom bepaalde kapitaaltransacties onvoorwaardelijk en andere voorwaardelijk dienen te worden geliberaliseerd en ook waarom bepaalde lidstaten in geen geval alle kapitaalverkeer, vermeld in de richtlijnen, willen liberaliseren. Kapitaalverrichtingen die onvoorwaardelijk dienen te worden geliberaliseerd, behoren doorgaans tot de reële sfeer, terwijl deze die voorwaardelijk moeten worden geliberaliseerd tot de financiële sfeer behoren 14).

Met reële kapitaalbewegingen wordt bedoeld, kapitaalverkeer dat gepaard gaat met een „transfer of real resources”, dit wil zeggen dat bij elke kapitaalstroom die de grens overschrijdt, er een tegengestelde goederen- of dienstenbeweging is. Dit heeft tot gevolg dat de totale rekening van de betalingsbalans ongewijzigd blijft, aangezien elke wijziging op de kapitaalrekening een tegengestelde verandering doet ontstaan op de lopende rekening. Bij dergelijk kapitaalverkeer kunnen slechts storingen ontstaan in de structuur van de betalingsbalans, doordat de overschotten (resp. tekorten) op de lopende rekening te groot worden evenals de tekorten (resp. overschotten) op de kapitaalrekening (al naargelang het hier gaat om het kapitaal-exporterende of het kapitaal-importerende land).

Financiële kapitaalbewegingen daarentegen zijn kapitaalstromen die niet gepaard gaan met goederen- of diensten-transacties; het zijn vermogensoverdrachten zoals de aankoop van effecten, onderhandse leningen, bedrijfskredieten enz. Bij dergelijk kapitaalverkeer zal een wijziging van de kapitaalrekening niet gepaard gaan met een verandering op de lopende rekening, zodat de totale rekening van de betalingsbalans wel verandert. Kapitaaltransacties in de vermogenssfeer kunnen bijgevolg het evenwicht van de betalingsbalans wel in gevaar brengen, vooral bij het kapitaal-exporterende land, aangezien een tekort zal ontstaan op de kapitaalrekening dat niet wordt gecompenseerd door een overschot op de lopende rekening, zodat de totale rekening van de betalingsbalans achteruit gaat; dit in tegenstelling met wat gebeurde bij reële kapitaalstromen. Op het monetaire vlak kunnen zij eveneens onevenwichtigheden doen ontstaan. De inflatoire impuls, die uitgaat van kapitaalimport in een land, waar sprake is van overbesteding, zal zeer ongewenst zijn. Op de kapitaalmarkt kunnen zij verstoringen teweegbrengen, bij uitvoer van kapitaal uit een reeds schaarse markt. Kapitaalexport wordt trouwens steeds als ongewenst beschouwd door de overheid; zij zijn immers nog altijd van mening dat nationale besparingen moeten worden aangewend voor nationale investeringen.

8) Zie ook: Roger Pinto, *Les organisations européennes*, Parijs, 1965. Prof. Dr. M. A. G. van Meerhaeghe, *Internationale economische betrekkingen en instellingen*, Leiden, 1964.

9) 1ste Richtlijn, *Publikatieblad*, L 43 van 12 juli 1960.

2de Richtlijn, *Publikatieblad*, L 9 van 22 januari 1963.

10) Art. 73 van het Verdrag van Rome.

11) Artt. 108 en 109 van het Verdrag van Rome.

12) *Rapport-Segré*, Commissie van de Europese gemeenschappen, Brussel, 1966.

Rapport van de OESO over de kapitaalmarkten, 1967.

Rapport van het Europees Parlement PE, 21.307/rev 2 AD, 26 augustus 1969, rapporteur Dichgans.

Etude du Crédit du Nord, *La circulation des capitaux dans le marché commun*, 1963.

13) Dit gebeurde éénmaal, nl. toen Frankrijk zijn investeringsdecreet invoerde in 1967. Door dit decreet waren enkel investeringen toegelaten die pasten in het Franse Plan. In november 1969 heeft de Commissie een klacht neergelegd tegen Frankrijk, dat in februari 1971 het decreet introk nog voor het tot een uitspraak kwam van het Hof van Justitie, zie: *Euromarktnieuws*, februari 1970 - mei 1969.

14) Zie ook HOCR Ruding, *Naar één geïntegreerde Europese kapitaalmarkt?*, Leiden, 1969, Dr. H. M. H. A. van der Valk, *Geld- en kapitaalmarkt*, Arnhem, 1953.

Financiële kapitaalbewegingen zullen bijgevolg de reeds bestaande spanningen op het monetaire vlak bij het kapitaalimporterende land vergroten, bij het kapitaal-exporterende land zullen zij zowel onevenwichtigheden doen ontstaan op de betalingsbalans als op de kapitaalmarkt. Reële kapitaalstromen daarentegen brengen veel minder verstoringen teweeg in de nationale economie, bovendien veroorzaken zij een belangrijke toename van de internationale handel en overdracht van kennis en wetenschap. Vandaar dat de overheden meer positief staan tegenover reële, dan tegenover financiële kapitaalbewegingen.

Hiermede bewijzen zij, dat zij, zelfs wat betreft de eerste twee richtlijnen, die dan nog slechts betrekking hebben op een zeer beperkt gebied van de liberalisatie van het kapitaalverkeer, niet bereid zijn om andere kapitaalverrichtingen te liberaliseren dan deze die behoren tot de reële sfeer. Zij willen bijgevolg slechts liberalisaties doorvoeren wanneer deze zichtbare resultaten opleveren. Zij willen slechts concessies doen in zoverre zij de bestaande toestand kunnen behouden en tegelijkertijd van de voordelen van een geïntegreerde markt kunnen genieten. Daar waar de liberalisatie van het kapitaalverkeer het voeren van een zuiver nationaal beleid in gevaar brengt, zoals in het geval van de financiële kapitaalstromen, en overdrachten van nationale bevoegdheden aan supranationale organen nodig is, zijn de lidstaten niet meer bereid een beslissing te treffen. Willen zij echter een economische unie verwezenlijken, zullen zij toch ééns hun nationale soevereiniteit moeten prijsgeven en hun nationale economische politiek vervangen door een Europese economische politiek.

Derde richtlijn

Bij de besprekingen over de derde richtlijn bleek nogmaals dat de lidstaten geen concessies willen doen. De derde richtlijn, die op 9 april 1964 werd voorgedragen aan de Raad, had betrekking op het afschaffen van belemmeringen in verband met de emissie van effecten, het toelaten van waardepapieren op de nationale beurzen, en de harmonisering van beleggingsvoorschriften voor institutionele beleggers, beleggingsinstellingen en diverse soorten van banken. Deze richtlijn was een aanvulling van de voorgaande richtlijnen; het heeft inderdaad geen zin kapitaalverkeer te liberaliseren van wisselbeperkingen, indien zij om wettelijke of bestuursrechtelijke redenen kunnen worden verboden.

De derde richtlijn was echter verre van volledig, zij liet immers toe dat de „niet-progressieve” landen, die nog deviezenrestricties in stand houden op kapitaalverrichtingen, die door de „progressieve” landen reeds geliberaliseerd zijn, hiervan misbruik zouden maken om voornoemde liberalisaties toch niet door te voeren door een deviezenvergunning te weigeren. De „progressieve landen” van hun kant kunnen hier geen gebruik meer van maken, wat dan weer tot een ongelijke liberalisatieverplichting zou leiden van deze laatste. Zij verklaarden dan ook geen vooruitgang meer te willen maken, zolang de „niet-progressieve” landen wisselbeperkingen in stand houden. De „niet-progressieve” landen van hun kant, waren wel akkoord om verder te gaan met de liberalisaties, maar dan uitgaande van de bestaande toestand. De Commissie erkende de gegrondheid van de argumentatie van de „progressieve” landen en besloot de richtlijn te herzien 15).

Op 7 februari 1967 werd de derde richtlijn dan in haar gewijzigde vorm voorgedragen. Essentieel streeft zij twee doeleinden na. Enerzijds moeten in de wettelijke en administratieve bepalingen over de introductie van titels op de beurs de discriminaties tussen residenten en niet-residenten worden afgeschaft. Anderzijds moet de richtlijn de „reciprociteit” waarborgen in de verbintenissen van de lidstaten op het gebied van de wisselreglementering (reden waarom zij de eerste maal werd afgekeurd) 16).

Principieel werd de richtlijn aanvaard, de discussies be-

gonnen echter over het begrip „reciprociteit bij het openstellen van de markten”. De delegaties van Duitsland en Nederland meenden dat de richtlijn niet voldoende waarborgen inhield voor het wederkerig openstellen van de markten. Zij baseerden zich op de overweging, dat de kapitaalmarkten van de lidstaten een te groot verschil vertonen in ontwikkeling, structuur en organisatie. Zij doelden hier vooral op Frankrijk en Italië, die een zeer onefficiënte en zelfs onderontwikkelde kapitaalmarkt hebben, in vergelijking met de markten van de andere lidstaten. Men stelde zich terecht de vraag of Frankrijk wel vreemde investeringen zou toelaten aangezien het in de gelegenheid was vreemde investeringen te weigeren in het kader van het toen nog in voege zijnde investeringsdecreet. De bepalingen van dit decreet waren niet discriminatoir t.o.v. buitenlandse investeringen, maar men kon ze wel weigeren, onder voorwendsel dat ze niet pasten in het „Franse Plan”. Hetzelfde gold ook voor Italië. In de wetgeving van dit land komt geen enkele tekst voor, die niet-residenten zou benadelen tegenover residenten. Voor elke notering op de beurs is echter de toelating van de minister van Financiën vereist, dit zowel voor Italiaanse waarden als voor vreemde. Er worden echter geen buitenlandse waarden genoteerd op de Italiaanse beurzen.

Verschillende oplossingen werden voorgesteld om de wederkerige openstelling van de markten te waarborgen; tenslotte werd de richtlijn afgekeurd. Het is niet verwonderlijk dat de richtlijn werd afgekeurd, indien men in overweging neemt dat het door deze richtlijn nodig zou worden om bepaalde instrumenten van economische politiek over te dragen aan Europese organen. Bij de bespreking van de eerste twee richtlijnen bleek reeds duidelijk, dat dit voor de lidstaten een onaanvaardbare zaak is.

Werkgroep-Segré

Met de afkeuring van de derde richtlijn zag de toekomst er voor de „Europese kapitaalmarkt” weinig rooskleurig uit. Het leek zelfs weinig waarschijnlijk, dat er ooit een Europese kapitaalmarkt zou komen. De Commissie achtte het dan ook uitermate belangrijk een actie te voeren om de integratie van de kapitaalmarkten te bespoedigen. Er werd een werkgroep samengesteld die tot opdracht kreeg, nauwkeurig de doelstellingen, methodes en middelen voor de liberalisatie van het kapitaalverkeer vast te stellen. De groep bestond uit een aantal deskundigen van de lidstaten en kwam onder leiding van de heer Claudio Segré. In 1966 hebben zij een vierhonderd bladzijden tellend rapport voorgelegd aan de Commissie. Het heeft de grote verdienste het zeer uitgebreide probleem van de integratie van de kapitaalmarkten volledig te omvatten. Het staat bekend als „de bijbel van de kapitaalmarktintegratie” 17).

Het *Rapport-Segré* was mede de oorzaak van het verschijnen van twee memoranda op 5 maart 1969. De memoranda handelen over de acties die gevoerd moeten worden om de integratie van de kapitaalmarkten te bevorderen en over de aanpassing van de directe belastingen. Zij bestrijken echter geen nieuwe terreinen aangezien de bepalingen reeds voorkwamen in de derde richtlijn, de suggesties van het *Rapport-Segré* en in het Rapport over de harmonisatie van de directe belastingen, dat in 1967 aan de Commissie werd voorgelegd.

15) Europees Parlement, PE 21.307/rev. 2 AD, 26 augustus 1969, Rapporteur Dichgans, Dictionnaire du Marché Commun/dictionnaires Joly.

16) Prop. Modifié de la troisième directive pour la mise en oeuvre de l'article 67, (67) 55 Commissie, Brussel, 7 februari 1967. *Europe*, no. 4 van 5 januari 1968, Divergences sérieuses entre les six aux sujet de nouveaux progrès vers la libération des mouvements de capitaux.

17) *Rapport-Segré*, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel, 1966.

Ook werden verschillende studies op touw gezet na het verschijnen van het *Rapport-Segré* zoals de studie over de handelbaarheid van de institutionele beleggers. Zeer belangrijk in dit kader was de oprichting van twee gespecialiseerde werkgroepen. De eerste groep was de „Werkgroep Effectenmarkten”. Deze groep werd door het Monetair Comité op 30 oktober 1967 opgericht en belast met het verzamelen van gegevens over de wijze waarop het evenwicht tot stand komt op de obligatiemarkten in de lidstaten. Het resultaat van hun onderzoek hebben zij opgetekend in een verslag: *Het beleid inzake obligatiemarkten in de EEG, beleidsinstrumenten en hun toepassing in de periode 1966-1969* (18). De studie heeft gewezen op het nut van samenwerking tussen de lidstaten bij de hervorming van de structuur en het dagelijks beleid van de kapitaalmarkten en op de fundamentele behoefte aan wederzijdse voorlichting. Het Monetair Comité heeft besloten de groep in stand te houden en te belasten met een veel ruimere taak. Zo onderzoekt de groep momenteel de mogelijkheden om een geleidelijke integratie van de kapitaalmarkten te bewerkstelligen en bereidt zij de adviezen voor die het Monetair Comité moet uitbrengen. In haar verslag, dat wordt opgenomen in het jaarverslag van het Monetair Comité, bespreekt zij de ontwikkeling van de kapitaalmarkten in de lidstaten en hun binding met de internationale markt (19).

Werkgroep-De Barys

De tweede werkgroep werd opgericht in 1968, het is de groep-De Barys. De grote verdienste van deze groep is dat zij een studie heeft gemaakt over een „Europees beurstoelatingsprospectus”. Op basis van deze studie heeft de Commissie onmiddellijk een richtlijnontwerp ingediend bij de Raad (20). Het belang van deze richtlijn is zeer groot. De uniformisatie van de inlichtingen die een onderneming moet verstrekken bij uitgifte van zijn effecten zal de belegger toelaten een vergelijking te maken tussen waarden van instellingen, die gevestigd zijn in verschillende landen. De informatie die door de ondernemingen moet worden gegeven, zal bovendien doorgaans veel uitgebreider zijn dan in de meeste lidstaten is vereist, wat eveneens de belegger ten goede komt aangezien hij hierdoor zijn risico kan beperken. De emitterende instelling van haar kant zal slechts in één land de formaliteiten moeten vervullen, indien zij beroep wil doen op verschillende kapitaalmarkten.

De uniformisatie van de bepalingen van het beurstoelatingsprospectus zou een grote vooruitgang zijn voor Europa, indien het niet slechts de minimale eisen voorschreef waaraan een prospectus moet voldoen. Niets belet een lidstaat een strengere reglementering voor te schrijven. Wat dan weer inhoudt dat een effect toch kan worden geweigerd op één beurs en aanvaard op een andere. De Commissie was zich bewust van dit haat, maar oordeelde het niet wenselijk, bij de huidige stand van de integratie de lidstaten verder te engageren. Hieruit blijkt nogmaals dat de lidstaten geen beslissingen willen nemen op gebied van de integratie van de kapitaalmarkten, waardoor zij zich zelfs niet uitspreken voor de harmonisatie van het beurstoelatingsprospectus, dat dan nog slechts een onderdeel is van de formaliteiten die dienen te worden vervuld alvorens men toelating krijgt tot de beurs.

Werkgroep-Werner

De regeringsconferentie van Den Haag, d.d. 2 december 1969, bracht weer nieuwe hoop voor de integratie van de kapitaalmarkten. Op deze conferentie besloten de staatshoofden en regeringsleiders van de lidstaten een werkgroep op te richten, die een plan moet opmaken voor de trapsgewijze verwezenlijking van een economische en monetaire unie. De werkgroep werd op 6 maart 1970 samengesteld en

kwam onder leiding van de heer Pierre Werner, minister-president en minister van Financiën van Luxemburg. Op 8 oktober van hetzelfde jaar heeft de groep zijn rapport, het zogenaamde Rapport-Werner, voorgelegd aan de Raad. Hierin wordt erop gewezen, dat het voor de oprichting van een economische en monetaire unie nodig is, dat Europese instellingen worden opgericht en omgevormd en dat aan deze organismen machten worden toevertrouwd die voordien werden uitgeoefend door nationale instellingen. De vorming van een economische en monetaire unie moet bovendien leiden tot de oprichting van een politieke unie; zo niet dan zal de economische en monetaire unie niet kunnen blijven bestaan (21).

Eén van de vertrekpunten van hun onderzoek was dat de liberalisatie van het kapitaalverkeer, die één van de voorwaarden is voor de vorming van een economische en monetaire unie, sterk is achtergebleven bij de in het Verdrag bepaalde doelstellingen. De werkgroep achtte het dan ook van het grootste belang, dat er beslissingen in twee richtingen zouden worden getroffen; enerzijds dienen de bestaande belemmeringen te worden weggenomen en anderzijds moet het beleid inzake de kapitaalmarkten worden gecoördineerd.

Op basis van het Verslag-Werner werd op 8 en 9 februari 1971 beslist, door de ministerraad, dat er zou worden overgegaan tot de eerste etappe van de economische en monetaire unie, zonder zich evenwel te engageren voor de tweede etappe; hiertoe zou enkel worden overgegaan indien de lidstaten dit uitdrukkelijk wensten op het einde van de eerste etappe (22). In het plan voor de eerste etappe werden bepalingen opgenomen, volgens dewelke een richtlijn dient opgesteld, voor liberalisatie van de emissie van effecten door middel van plafonds. Zodoende zouden dan op het einde van de eerste etappe de beurzen van de lidstaten volkomen open zijn. Het dagelijks beleid en het structuurbeleid dienen te worden gecoördineerd.

De monetaire gebeurtenissen van 1971 hebben de uitvoering van het plan wel enigszins bemoeilijkt, te meer daar het op verschillende beslissende momenten onmogelijk bleek voor de lidstaten om een gemeenschappelijk standpunt in te nemen. Zij hebben bovendien gedurende deze periode een richtlijn moeten goedkeuren, nl. op 21 maart 1972, om zich te verdedigen — zonder veel succes echter — tegen abnormaal kapitaalverkeer uit derde landen, dat de interne liquiditeit dreigde aan te tasten. Deze richtlijn betekent een ontzetting op bepalingen van de twee richtlijnen ter verwezenlijking van art. 67 van het Verdrag van Rome; zij moet bijgevolg als een achteruitgang worden beschouwd. Met de goedkeuring van deze richtlijn hebben de lidstaten echter wel bewezen dat zij nog gemeenschappelijke beslissingen kunnen treffen, zij het dan in negatieve zin (23).

Economische en monetaire unie vóór 1980

Op de topconferentie van Parijs op 19 en 20 oktober 1972, hebben de staatshoofden en regeringsleiders van de

18) *Het beleid inzake obligatiemarkten in de EEG. Beleidinstrumenten en hun toepassing in de periode 1966-1969*, rapport van een door het Monetair Comité aangestelde groep deskundigen, Brussel, 1970.

19) 13-ième Rapport d'activité du Comité Monétaire, 16 februari 1972.

14-de Rapport van het Monetair Comité, 12 april 1973.

15-ième Rapport d'activité du Comité Monétaire, 24 april 1973.

20) Europese Commissie, (72) 835, Brussel, 26 september 1972.

Parlement Européen doc de séanc. PE 32.443/dec.

21) Bulletin van de EG, supplément no. 11 van 1970.

Rainer Hellmann, *Europäische Wirtschafts- und Währungsunion*, 1972.

22) De aanvangdatum van de eerste etappe werd fictief verschoven naar 1 januari 1971, de einddatum naar 1 januari 1974.

23) *Publikatieblad*, L 91 van 18 april 1972.

lidstaten bevestigd, dat zij voor het einde van 1980 een economische en monetaire unie tot stand willen brengen. Op 30 april 1973 heeft de Commissie van haar kant in een mededeling aan de raad de balans opgemaakt van wat werd verwezenlijkt in de eerste etappe. Bij vergelijking van de streefdoelen, die zeer ambitieus waren, met de verwezenlijkingen op het gebied van het kapitaalverkeer, heeft men moeten vaststellen dat in het geheel geen vooruitgang werd geboekt. Men heeft zelfs, door buitengewone omstandigheden, een richtlijn moeten goedkeuren die een beperking inhoudt op de bepalingen die aanvaard werden in het kader van de eerste en de tweede richtlijn. Terzelfder tijd werd een actieprogramma opgesteld voor de tweede etappe. De nadruk wordt vooral gelegd op de gemeenschappelijke strategie ten overstaande van derde landen, zodat men een differentiatie krijgt tussen de voorschriften die gelden voor lidstaten en niet-lidstaten. Verder worden opnieuw enkele elementen opgenomen van de eerste etappe, waaronder bepalingen aangaande het dagelijkse beleid en het structuurbeleid, en het vaststellen van regels, waardoor de kapitaalmarkten van de lidstaten volledig toegankelijk worden 24).

Op 15 november van hetzelfde jaar heeft de Commissie dan concrete voorstellen geformuleerd in verband met de overgang naar de tweede etappe van de economische en monetaire unie. Hierin wordt er nogmaals op aangedrongen, dat men in 1974 eindelijk zou starten met de oprichting van een Europese kapitaalmarkt.

Op de topconferentie van Kopenhagen op 14 en 15 december 1973 wordt opnieuw verklaard dat er maatregelen moeten worden getroffen om de verwezenlijking van de economische en monetaire unie te bespoedigen, zoals trouwens op de „top” te Parijs werd gevraagd. De Raad van haar kant, in haar zitting van 17 december 1973, stemt in met de voorstellen van de Commissie voor de overgang naar de tweede etappe van de economische en monetaire unie. Zij acht het zelfs mogelijk met dit project klaar te komen voor het einde van 1980. Mits zij de nodige steun krijgt van de regeringen zou zij binnen de voorziene tijdslimiet een zone creëren waarbinnen goederen, personen, diensten en kapitalen vrij kunnen circuleren 25). Ook op de topconferentie van Parijs, d.d. 9 en 10 december 1974, hebben de lidstaten plechtig beloofd voortaan meer „Europees” te gaan denken.

Regelmatig wordt op communautair vlak benadrukt, hoe belangrijk een Europese kapitaalmarkt wel is voor een economische en monetaire unie, wat er nog allemaal moet worden gedaan om die markt te verwezenlijken en hoe „Europees” zij wel denken. Spijtig genoeg moeten wij vaststellen dat na ruim 15 jaar nog bijna niets werd gepresteerd op het vlak van de integratie van de kapitaalmarkten. De behoefte aan een dergelijke markt is nochtans zeer groot.

Eurokapitaal- en Euro-obligatiemarkt

Een economische en monetaire unie heeft een goed functionerende kapitaalmarkt nodig, die haar belangen kan dienen. Een economische gemeenschap zonder vrij verkeer van de produktiefactoren heeft geen zin; in deze omstandigheden zal er nooit sprake kunnen zijn van volledige mededinging.

Bovendien beantwoorden de nationale kapitaalmarkten, die werden opgericht om aan de noden van een 19e eeuwse economie te voldoen, niet meer aan de eisen van ons huidige economische bestel, dat veel meer internationaal gericht is. Dit wordt trouwens bewezen door het enorme succes van de Eurokapitaalmarkt. Deze internationale markt werd opgericht door enkele bankinstellingen, die op zeer vernuftige wijze de nationale wetgevingen hebben weten te omzeilen en zodoende een markt hebben opgericht, die volledig vrij is van overheidsinmenging van welke aard ook. Bijgevolg worden op deze markt ook geen fiscale lasten geheven, wat zeer in de smaak valt bij het beleggerspubliek.

Het risico wordt beperkt, doordat alleen instellingen met wereldfaam toegang krijgen tot de markt, zoals de grote internationale organismen, de multinationals enz. De leningen worden uitgegeven door bankconsortia, eveneens met wereldfaam. De munten waarin zij worden uitgegeven zijn deze die op dat moment het vertrouwen van het publiek hebben (dit was lange tijd de dollar, de Mark, reken-eenheden en nu zelfs de dinar van Koeweit).

De Euro-obligatiemarkt werd opgericht in 1963, zij kende echter haar grote doorbraak toen de „intrest and equalisation tax” werd ingevoerd en later de beperkende maatregelen op uitvoer van kapitaal uit de Verenigde Staten 26). Voor de Amerikaanse bedrijven in Europa was het toen niet meer mogelijk hun kapitaal in te voeren uit de Verenigde Staten. Zij hebben zich dan ook onmiddellijk naar de Eurokapitaalmarkt gekeerd, aangezien zij op de nationale kapitaalmarkten moeilijk kapitaal konden ontlenuen. De Eurokapitaalmarkt vervult tevens reeds een groot aantal functies van de nog op te richten Europese kapitaalmarkt. Zo wordt veelvuldig beroep gedaan op de markt door de Europese instellingen, de overheden van de lidstaten en de grote Europese bedrijven. Anderzijds hebben onderzoeken uitgewezen dat een groot deel van het kapitaal dat verhandeld wordt op de markt, besparingen zijn van Europese landen. De Euro-obligatiemarkt mag men echter niet zien als een oplossing voor een zeer delicaat probleem in de schoot van de Europese Gemeenschappen, men mag het enkel zien als een tijdelijke oplossing in afwachting van een Europese kapitaalmarkt. De Eurokapitaalmarkt houdt inderdaad veel gevaren in. Het grootste bezwaar dat er tegen de markt bestaat, is dat er geen enkele controle op kan worden uitgeoefend door welke overheid ook. Dit is vooral een groot nadeel omdat de markt door haar speciaal karakter zeer gevoelig is aan de internationale monetaire toestand, zoals bleek in de afgelopen periode.

Men weet bovendien ook niet waarvoor het kapitaal, dat opgenomen wordt op de Eurokapitaalmarkt, zal worden gebruikt. Het is best mogelijk dat dit kapitaal, dat zoals eerder gezegd doorgaans Europees is, zal worden aangewend door Japanse of door Amerikaanse ondernemingen of zelfs door oliesjeiks, om Europese bedrijven op te kopen of om in Europa instellingen op te bouwen en Europa te overspoelen met hun goedkope produkten. Deze „kolonisatie van Europa” is ongewenst vanuit Europees standpunt. Het zou trouwens ook niet gunstig zijn, indien Europa voor zijn financiering afhankelijk zou worden van derden, waarop het geen vat heeft.

Daarom is het nodig dat Europa zelf een kapitaalmarkt opricht, waarbij eventueel gebruik wordt gemaakt van de ervaring die zij heeft opgedaan met deze internationale markt. Misschien zal Groot-Brittannië, dat over een zeer goed werkende kapitaalmarkt beschikt, de stimulans worden in de goede richting. Londen heeft de belangrijkste kapitaalmarkt van de wereld, geen enkel EG-land beschikt over zo'n goed georganiseerde markt, die zo efficiënt werkt. Een combinatie van Britse deskundigheid en de ervaring die men heeft met de Euro-obligatiemarkt, zou wellicht de ideale oplossing zijn, die echter nog veraf ligt 27).

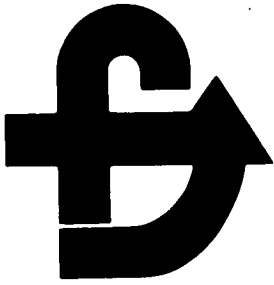
24) Bulletin van de Europese Gemeenschappen, supplement no. 5, 1973.

25) Europe Documents, no. 769, 14 november 1973.

Bulletin Europese Gemeenschappen, no. 4, 11 en 12 van 1973.

26) Intrest and equalisation tax, aangekondigd op 18 juli 1963 door president Kennedy, goedgekeurd in september 1964 en in werking getreden met terugwerkende kracht tot 19 juli 1963. Betalingsbalansprogramma's van Johnson, d.d. 10 februari 1965.

27) Moris Mendelson, The Eurobonds and the capital market integration, *Journal of Finance*, no. 1, 1972. J. J. Servan Schreiber, *Le défi Américain*, Parijs, 1967. Duffey, *The Eurobond market: function and future*, Washington, 1969.

Man-vrouw-fiscus

Symposium

bij lustrum Fiscaal-Economisch Instituut EUR

T. PLANKEN

Aan de fiscalisten van de Erasmus Universiteit Rotterdam zal het niet liggen als dat moeilijk grijpbare jaar van de vrouw geen sporen blijkt te hebben achtergelaten. Zij trokken een studiedag uit voor een bespreking van een van de meest harde elementen in de positie van de vrouw, haar fiscale situatie. Het gebeurde ter gelegenheid van het eerste lustrum van het Fiscaal-Economisch Instituut onder de titel: „Man-vrouw-fiscus”, op 26 maart jl. De meningen op het symposium waren zeker niet onverdeeld, maar toch mocht een vrij brede steun worden genoteerd voor de idee van FEI-onderzoeker F. C. Wijle om te komen tot een volledig scheiden van de belastingheffing op de inkomens van de gehuwde man en vrouw. Kritische kanttekeningen plaatsten zulke geduchte hooggeleerden als Hofstra, Schendstok, Detiger, die toch liever de in beginsel gecombineerde aanslagregeling gehandhaafd wilden zien.

Kwantificering huwelijksregime

Basis voor de inleidingen en de discussie was de brochure *Man-vrouw-fiscus* 1) van F. C. Wijle, wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Fiscaal-Economisch Instituut. De brochure kan worden gezien als een voorstudie voor een nieuw geschrift van het FEI en bevat onder meer cijfermatige consequenties van het nieuwe fiscale huwelijksregime. De inhoud zal hier alleen worden aangeduid.

Wijle bespreekt achtereenvolgens het verschijnsel gezin als fiscaal-relevant gegeven, de draagkrachtgedachte, veranderende aspecten in de echtpaarrelatie en moeilijkheden die nieuw in te voeren systemen als integrale splitsing in Nederland kunnen opleveren. Integrale splitsing is het aan beide echtgenoten toerekenen van de helft van het gezamenlijke inkomen en de belastingbedragen

Deze rubriek wordt verzorgd door het
Fiscaal-Economisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam

over beide helften bij elkaar optellen. De brochure behandelt vervolgens de buitenshuis-werkende gehuwde vrouw en de inbreuk die de bijzondere behandeling van het arbeidsinkomen van de vrouw betekent op het gezinsbelasting-principe. De inbreuk moet alleen worden gezien als bedoeld om de fiscale rem op buitenshuis-werken weg te nemen. De draagkrachtgedachte blijft in de visie van de regering nog onverminderd overeind, noteert Wijle. Hofstra citerend, zegt hij:

„Er is dan ook wel gesproken van een nog niet tevoren vertoonde discriminatie van de gehuwde vrouw: doordat haar zelfstandigheid in beperkte mate wordt erkend, wordt haar

ondergeschiktheid voor het overige juist geaccentueerd”.

De brochure bevat „Kwantitatieve implicaties van de huidige Nederlandse tariefstructuur ten aanzien van het huwelijk”. Verwijzend naar dat hoofdstuk bespreekt Wijle het belastingdrukverschil tussen enerzijds echtparen met inkomen afkomstig van de vrouw uit actuele arbeid en anderzijds echtparen met ander van de vrouw afkomstig inkomen. Een verschil van 50% van het inkomen van de vrouw kan voorkomen. Het maximale verschil in belasting treedt op bij een gezamenlijk belastbaar inkomen van ongeveer f. 85.000 waarvan f. 40.000 van de vrouw afkomstig is. Het belastingverschil is dan f. 10.213 (zie blz. 18 en 19). Dit belastingverschil correspondeert met een inkomensverschil van f. 15.789. Alles in het voordeel van de gezinnen, waarvan de vrouw buitenshuis werkt.

Fiscale druk na huwelijk

Bij het arbeidsinkomen van de vrouw is er veelal — met name voor echtparen beneden 35 jaar — minder belasting na het huwelijk. Bij ander inkomen van de vrouw van enige betekenis is er méér belasting door het huwelijksregime. Dit laatste indien de vrouw daarnaast

1) F. C. Wijle, *Man-vrouw-fiscus*, serie brochures van het Fiscaal-Economisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam, brochure nr. 8, februari 1975.

Conclusie

Uit wat vooraf gaat blijkt duidelijk, dat er veel gesproken en geschreven wordt over een Europese kapitaalmarkt, maar dat er in de praktijk nog maar weinig gebeurde om zelfs nog maar met de oprichting van de markt te beginnen. De twee richtlijnen in verband met de kapitaalmarkten kan men nauwelijks een vooruitgang noemen, aangezien zij slechts een bevestiging waren van een bestaande toestand. Wil men werkelijk een Europese kapitaalmarkt oprichten, dan zullen heel wat meer hervormingen van instellingen en opvattingen nodig zijn dan tot hertoe vereist was voor de

vorming van een douane-unie. Met de nationalistische geest waarvan de lidstaten in de voorbije periode hebben blijk gegeven, zal het niet mogelijk zijn ook maar te denken aan een Europese kapitaalmarkt. De lidstaten zullen eens en voor altijd moeten uitmaken, of zij een douane-unie willen of een economische unie. Wensen zij dit laatste, dan wordt het meer dan tijd dat zij eindelijk eens Europees beginnen te denken en dan meteen ook maatregelen nemen om de integratie van de kapitaalmarkten te bevorderen, waaronder de overdracht van bepaalde nationale bevoegdheden aan supranationale organen!

G. Claes

arbeidsinkomen geniet dat hoger is dan het inkomen van de man, in welk geval er sprake kan zijn van een belastingvermindering. Ten aanzien van die vermindering spreekt Wijle van „schadelijke, onbedoelde nevenwerking van het gekozen systeem”. Hij acht het een vorm van nivellering van ieders aandeel in het gezamenlijk inkomen dat kan worden opgevat als een incidentele neiging in de richting van het splitting-systeem, dat de wetgever nu juist niet wilde.

Het niet-kwantitatieve gedeelte van de brochure besluit met de paragraaf „Quo Vadis?”. Ter wille van een evenwichtige, rechtvaardige en uitvoerbare belastingheffing valt moeilijk te ontkomen aan een heroverweging van grondslagen en uitwerking van ons huidige fiscaal gezinsregime, aldus Wijle. Het huwelijk biedt in het algemeen slechts blijvend fiscaal voordeel aan echtparen waarvan één der partners geen of nagenoeg geen eigen inkomen meebrengt. Verwijzend naar Oostenrijk waar een volledige individuele heffing is ingevoerd, stelt Wijle dan de vraag of het nodig is alleen ten gerieve van deze echtparen een ingewikkeld en onbevredigend fiscaal regime in stand te houden.

Rechtstekort aanzuiveren

Wijles inleiding op het symposium steunde uiteraard op de brochure. De beperkte verzelfstandiging in de inkomstenbelasting betekent in wezen een onzelfstandig blijven van de vrouw, meende hij. Macro-fiscaal gezien moge er geen kou aan de lucht zijn; uit een rechtsoogpunt beschouwd schieten wij met onze huidige regeling duidelijk tekort. Dat rechtstekort valt aan te zuiveren door de samenvoeging van de inkomens ook verder maar prijs te geven, of door het voor arbeidsinkomen van de vrouw te herstellen. Maar dat laatste heeft onder meer voor alleenstaanden en ongehuwden in contactrelaties zulke afschuwelijke gevolgen dat Wijle die terugkeer naar de oude situatie niet zou durven voorstellen.

Hij wil daarom van het samenvoegingsbeginsel af, maar wijst erop dat dit idee zo is vastgeroest, dat de neiging bestaat de bewijslast voor een tegengesteld standpunt op de ander te leggen. Maar juist de exclusieve juistheid van het inkomenscumulatiestandpunt dient te worden aangetoond. Wijle zag als twijfelpunten aan het oude standpunt:

- de opzet van de inkomstenbelasting, die als subjecten slechts natuurlijke personen en niet combinaties daarvan kent en die ook de gehuwde vrouw uitdrukkelijk als belastingsubject erkent;
- nu in beginsel de financiële gevolgen van een vrijwillige persoonlijke relatie geen invloed op iemands fiscale draag-

kracht mogen hebben, waarom dan wél als die relatie „huwelijk” heet?;

- als voor de échtbaarrelatie de term wordt gebruikt van „een geheel van rechten en verplichtingen die bij voortduring tegenover elkaar staan”, dan is er geen plaats voor fiscale aftrek van materiële lasten uit de verhouding.

„Als u het mij vraagt, op dit moment, ben ik geneigd te kiezen voor onbeperkte zelfstandigheid van de gehuwde vrouw, dus met volledig gescheiden individuele belastingheffing”. Hiermee wordt de emancipatie, de eenvoud in de belastingheffing en de neutraliteit gediend. De hele filosofie van draagkrachtveranderende factoren in het huwelijk wordt overbodig.

Moeilijk praktijkpunt

Als enig moeilijk praktijkpunt blijft over: hoe bij aangifte en controle de inkomens- en vermogensbestanddelen van man en vrouw voldoende uit elkaar te houden en antifiscale kunstgrepen te voorkomen? Wijle wil hier aanknopen aan de beschikkingsbevoegdheid volgens het civiele recht, die toekomt aan de partner van wie zo'n bestanddeel afkomstig is. De herkomst zal in het algemeen aantoonbaar zijn. Met een fiscaal-rechtelijke bepaling, die een positief bestanddeel — bij gebreke van die herkomst aantoning — toerekent aan de partner met de hoogste en een negatief bestanddeel aan die met het laagste overig inkomen, wordt een redelijke waterdichte regeling verkregen, aldus Wijle in zijn inleiding.

Bij de discussie later op de dag was het vooral die laatste suggestie die Prof. Mr. J. G. Detiger van de Rijksuniversiteit te Utrecht ertoe bracht zich af te vragen waarom een dergelijke toerekening zou moeten worden toegepast. „Het is een ideologie die niet voor uitvoering vatbaar is”, zei hij.

Een vertegenwoordigster van Man-Vrouw-Maatschappij, mevr. H. Snijders-Borst, en de sociologe Prof. Dr. mevr. R. W. Boesjes-Hommes haastten zich echter te verklaren dat zij wel voorstander van Wijles suggestie waren. Wel werd gewezen op de grote praktische moeilijkheden als het feit dat 92% van de huwelijken nog op basis van gemeenschap van goederen is gesloten en dat het hele sociale verzekeringsstelsel ook op een eventuele fiscaal-zelfstandige positie van de werkende gehuwde vrouw moet worden toegesneden. Na een half jaar werkloos te zijn geweest, mag een vrouw bijv. niet uit alle regelingen wegvallen.

Zelfstandigheid los van arbeid

Binnen haar eigen discipline, de sociologie, werkend kwam Prof. Dr. mevr. H. M. in 't Veld-Langeveld tot gevolgtrekkingen die het betoeg van

Wijle wel ondersteunden. De eerste emancipatiegolf was niet verder gekomen dan een verbetering van de positie van de vrouw binnen het huwelijk. De ondergeschiktheid van de vrouw was gebleven. Met de stijgende toeloop van gehuwde vrouwen naar de arbeidsmarkt en met het ontstaan van de tweede emancipatiegolf is dat veranderd. Het rechtsgevoel verdraagt het niet meer dat de gehuwde vrouw voor de belasting een andere status heeft dan de man. Vooralsnog leverde dat voor de fiscale positie van de gehuwde vrouw niet meer op dan een beperkte verzelfstandiging. „Merkwaardig”, oordeelde mevr. In 't Veld, „dat het argument van de maatschappelijke zelfstandigheid, verbonden aan het verrichten van beroepsarbeid, gebruikt wordt — en nog wel door de overheid — in een tijd, waarin beide reeds vergaand losgekoppeld zijn”. De band tussen het beschikken over geldmiddelen en het verrichten van beroepsarbeid is in de loop van de tijd steeds verder losgemaakt, zoals blijkt uit pensioenvoorzieningen, sociale voorzieningen en studiefinanciering. In ieder geval zal de betaalde arbeid, die iemand verricht of niet verricht, geen criterium meer zijn voor het recht als persoon mee te tellen voor zijn recht op maatschappelijke zelfstandigheid.

Met de beperkte fiscale zelfstandigheid van de gehuwde vrouw is dus het gezinsregime niet verlaten. De wetgever acht het huwelijk de normale bestemming van de mens. Maar is die opvatting, dat het huwelijk de exclusieve bestemming van de mens is, houdbaar en hoe is het met de duurzaamheid? Sinds 1965 is er een trendmatige stijging van de echtscheidingscijfers. Als Nederland het Zweedse voorbeeld volgt, zullen de huwelijkscijfers dalen, de buitenechtelijke geboorten toenemen en wel in een versneld tempo. Beuckens en Cramwinkel 2) noteren ook een steeds belangrijker plaats voor de relatie, die gekenmerkt wordt door gezamenlijk huishouden en/of een zekere mate van economische afhankelijkheid die een sexuele en een emotioneel-affectieve functie heeft en waarbij geen kinderen in het geding zijn. Het huwelijk wordt door die verbintenissen gerelativeerd en minder totalitair. In Nederland zien we het bijv. ook uit de behoefte om de wettelijke algehele gemeenschap van goederen af te schaffen. Verder zijn er voorstellen om de arbeid in huishouden en gezin financieel te waarderen, bijv. door een verzorgingsloon.

Wetgever gaat te ver

Mevr. In 't Veld concludeerde dan ook, dat de opvatting van de wetgever,

2) *Twee mensen en het recht*, Boekenreeks njb, Tjeenk Willink, Zwolle, 1974.

dat er nog steeds zoiets bestaat als een economische eenheid van het echtpaar, de huwelijksband die mede een financiële lotsverbondenheid inhoudt, niet meer opgaat, omdat die opvatting nog steeds een ondergeschikte positie van de vrouw inhoudt.

„De wetgever gaat te ver als hij meent, dat het inkomen van de vrouw automatisch aan het gezin ten goede komt. Uit recente onderzoeken blijkt wel, dat de behoefte om in de toekomst aan het arbeidsproces deel te nemen, zeer groot is. Dit zal leiden tot uitbreiding van een verschijnsel dat zich nu al aftekent: het huwelijk wordt steeds meer een verbintenis, waarin men in onderlinge afspraak zal bepalen wie, welk deel en gedurende welke tijd in de kosten van de huishouding zal bijdragen. Het begrip kostwinner zoals dat verbonden is aan de traditionele gezinsrol van de man gaat anachronistische trekken vertonen”, aldus de sociologe.

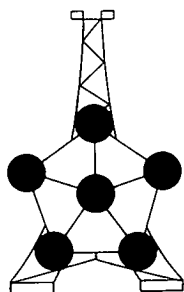
Zij achtte de implicaties van haar be-
toog evident: de maatschappelijke ont-
wikkelingen moeten hun weerspiegeling

vinden in een stelsel van gescheiden belastingheffing voor alle inkomsten. Al zal natuurlijk niet mogen worden voorbijgegaan aan het feit dat er huwelijken blijven, waarin meer dan één persoon van één arbeidsinkomen moeten leven. Daarvoor zou huisvrouwloon of verzorgingsloon wel een consequente oplossing zijn.

Belastingen internationaal

De inbreng van de enige buitenlander, die het gebeuren net even buiten het Rotterdamse cirkeltje trok, kwam van Prof. Dr. Leif Mutén. De Zweed is „senior advisor” bij het IMF, vooral voor fiscale bijstand aan ontwikkelingslanden. Hij was in Zweden hoogleraar belastingrecht en openbare financiën. Zijn inleiding werd vrij algemeen als relativerend ervaren. Pasklare oplossingen voor de fiscale positie van de

werkende gehuwde vrouw zijn aan geen enkel land te ontleen. Hervormingsactiviteiten gelijken soms op die van de kat, die zijn eigen staart najaagt. Mutén besprak kort de alternatieven die er zijn, vanaf het belasten van het bij elkaar gevoegde inkomen tot een volledig gescheiden belastingheffing. De meeste systemen blijken een compromis te zijn, maar ook dat vermag de kritiek in de betrokken landen niet te doen verstommen. Hij achtte de vraag fundamenteel of we kunnen accepteren dat de herverdelende functie van belastingen blijft steunen op het gezinsinkomen voor die gezinnen met maar één kostwinner, terwijl gezinnen waarvan de vrouw buitenshuis werkt aan de progressie ontkomen. Uiteraard met betrekking tot de Zweedse en Nederlandse situatie, waar het arbeidsinkomen van de gehuwde vrouw afzonderlijk wordt beslist. Ook Prof. Mutén kwam daarover niet met een uitspraak, al vond hij dat het niet juist

Energiekroniek

Energie-investeringen en andere groeiperikelen

DR. A. A. DE BOER

Wie verder kijkt dan zijn neus lang is, zal zich vandaag nog evenveel zorgen maken over de problemen rond de snelle groei van het energieverbruik als één of twee jaar geleden, ondanks het feit dat de energiemarkt momenteel tekenen van ontspanning vertoont en ondanks het groeiend inzicht dat wij zuinig moeten zijn met energie. Het probleem van de snelle groei van de vraag wordt echter niet opgelost door tijdelijke ontspanningsverschijnselen en kan ook slechts ten dele worden aangepakt via besparingen en rendementsverbeteringen aan de aanbodzijde. Daarbij komt dat zich van tijd tot tijd nieuwe groei problemen manifesteren.

Twee daarvan wil ik hier nader be-
zien. In de eerste plaats is er de moge-
lijkheid dat moeilijkheden voortvloeien
uit de snelle groei van de booractivitei-
ten op het continentaal plat, en wel
vooral met betrekking tot problemen
van veiligheid en milieu. In de tweede
plaats heb ik de indruk dat het goed is
terug te komen op het probleem van de
energie-investeringen, dat in de Energie-
kroniek van 12 februari jl. 1) al werd aan-

geroerd: vooral met betrekking tot de
bouw van kerncentrales wordt de vraag
gesteld, of de snelle groei niet in onaan-
vaardbare mate beslag legt op energie,
opgeslagen in de produktiemiddelen die
bij de bouw van nieuwe centrales
worden benut. Sommige beschouwingen
over dit onderwerp hebben zelfs geleid
tot de theorie dat snel groeiende kern-
energieprogramma's hun eigen produk-
tie consumeren om te kunnen groeien en
daardoor geen bijdrage zouden leveren
tot de zo noodzakelijke besparing van
olie 2).

Risico's van off-shore-activiteiten

Als er ergens in de energiesector van
een snelle groei mag worden gesproken,
dan is dat met betrekking tot de boor-
diepte op het continentaal plat. De
grootste platforms van de beide gang-
bare materialen, staal en beton, zijn ge-
pland voor een diepte van 150-160 m.
Men verwacht echter dat reeds in 1975
op dieptes van 300 m zal worden ge-
boord. De vraag of men voor deze

grotere dieptes de keuze op staal of op
beton moet laten vallen, is voor een deel
een technisch, voor een deel ook een
economisch probleem. De hoge staal-
prijzen zouden momenteel misschien
leiden tot de veronderstelling, dat beton
het om economische redenen zal winnen
van staal, maar het is uiteraard niet zeker
dat dit zo zal blijven. Technisch ge-
sproken zullen er nog een aantal proble-
men moeten worden opgelost, welk
materiaal men ook kiest. Voor de bouw
aan land van grote platforms, het
transport en de plaatsing, en voor het
onderhoud kan men niet steunen op
jarenlange ervaring. De corrosie van
staalstructuren is volgens sommige zegs-
lieden in de Noordzee groter dan men
op grond van ervaringen in het buiten-
land had verwacht; ook voor beton
geldt dat men nog onvoldoende ervaring
heeft om met enige zekerheid voorspel-

1) Energie-analyse, *ESB*, 12 februari 1975, blz. 150.

2) P. Chapman, The ins and outs of nuclear power, *New Scientist*, 19 december 1974, blz. 866.

zou zijn om de combinatie van afzonderlijke belasting op arbeidsinkomen („earned income”) en gezamenlijke belasting op overig inkomen („unearned income”) te zien als een kenmerkende trek van de belasting van man en vrouw.

Ook hij wees op het lossen van sociale structuren en het feit dat de economische eenheid van man en vrouw niet meer dat unieke, permanente en allesomvattende karakter heeft als vroeger. Het zal de wetgever ertoe brengen af te zien van het handhaven van het gezinsregime. Als de zaak uitsluitend als een belastingkwestie zou kunnen worden beschouwd, zou er een trend te zien zijn naar afzonderlijke belasting. Maar toch is voorzichtigheid geboden. In de welvaartsstaat is er wel een ontwikkeling naar een gegarandeerd minimuminkomen, maar de vraag is of er ook maar één wetgever te vinden is, die dat minimuminkomen tot huisvrouwen wil uitstrekken. Hetgeen een implicatie zou

zijn als man en vrouw als afzonderlijke fiscale eenheden zouden worden beschouwd. Het gezin zal dus als eenheid terugkeren in de mate waarin een gegarandeerd inkomen — in de vorm van een negatieve inkomstenbelasting — zal worden ingevoerd, zo verwachtte Mutén.

Remmend effect op werkloosheid

Een tweede punt dat aandacht eist, is de teruggelopen wereldeconomie. Hoe klemmender het werkloosheidsprobleem, des te minder de kans dat politici wetsvoorstellen aanvaarden, die in hun praktische uitwerking de werkloosheid alleen maar groter maken doordat vrouwen het arbeidsaanbod komen vergroten. De voorstanders van gescheiden belasting wijzen heel begrijpelijk dan ook naar keuzevrijheid, gelijkheid van sexen enz. in plaats van naar

het arbeidsaanbod. Als de belastingheffing daarop wordt gebaseerd, is de kans groot dat het systeem instabiel zal blijken. Het belastingsysteem kan dan worden gebruikt om vrouwen het ene jaar de fabriek in en het andere jaar weer terug naar huis te jagen. Dit zal de gevoelens van discriminatie bij vrouwen alleen nog versterken. Maar het is nu eenmaal een open vraag hoe lang de voorstanders van gelijkheid tussen man en vrouw het kunnen uithouden onder de aanvallen van hen die de bestaande baantjes willen reserveren voor kostwinners. Een actieve werkgelegenheidsbeleid zal dan ook zeker bijdragen tot het versterken van de veroveringen op belastingterrein en elders, die zijn gemaakt door hen die streden voor de bevrijding van de vrouw.

T. Planken

lingen te doen ten aanzien van problemen als materiaalmoetheid.

Het is niet aan mij te beoordelen, of de noodzakelijke research op dit gebied de vrij snel groeiende behoefte aan grotere eilanden, die kunnen werken op grotere dieptes, kan bijhouden. Er is echter een nauw verband tussen deze problemen en de vraag, of de ervaring op het moment van de toepassing van nieuwe technieken wel voldoende groot kan zijn om de veiligheid te waarborgen.

In dit verband heeft de Noorse Prof. Almar-Naess bij herhaling als zijn mening te kennen gegeven dat men met betrekking tot vaste boorplatforms veel grotere risico's neemt dan bijv. bij de bouw van bruggen, schepen, gebouwen en andere constructies³⁾. Met name de productieplatforms behoren tot de grootste en zwaarste constructies die de mens ooit heeft gemaakt. In tegenstelling tot schepen, die geregeld in dok worden gecontroleerd, moeten de onderhavige constructies met behulp van nieuwe onder-water-technieken worden gecontroleerd en onderhouden. En juist hier zijn de verrassingen waarschijnlijk groter dan in de scheepvaart, waar de groei van de dimensies een veel langere periode had om aanpassing aan de ervaring mogelijk te maken. Dit is nu al gebleken: de ervaringen met de eerste boorplatforms in de ruwe zee voor Europa, Canada en Australië leerden dat men hier met geheel andere krachten rekening moest houden dan in de betrekkelijk rustige Golf van Mexico. De twintigjarige ervaring in het laatstgenoemde gebied is volgens Almar-Naess ontoereikend om in het Noordzeegebied op voort te bouwen.

Nu is de noodzaak van een technische begeleiding van de ontwikkeling der techniek niets nieuws. Maar onder de druk van de problemen met betrekking

tot onze energievoorziening blijft een snelle ontwikkeling van de productie op het continentaal plat een aantrekkelijke zaak; men moet er dus op toezien dat het noodzakelijke begeleidende en voorbereidende onderzoek inderdaad wordt uitgevoerd.

Het spreekt vanzelf, dat de oliemaatschappijen zelf het grootste belang hebben bij een off-shore-industrie, die aan alle eisen van veiligheid voldoet. Prof. Almar-Naess meent echter, dat de belangen van industrie en samenleving hier niet geheel parallel lopen en wil dat van overheidszijde een grote bijdrage in de kosten voor de betreffende onderzoeken wordt gegeven. Men kan over deze stelling lang en breed twisten; het probleem waarop de Trondheimse hoogleraar heeft gewezen zou zich echter ook zuiver technisch gesproken als mogelijke bron van vertragtingen kunnen manifesteren.

Ook in deze sector zou het interessant zijn na te gaan hoe de energiebalans er uitziet als wij rekening houden met de steeds meer energie vereisende voorbereidingen voor de productie. Daarmee zijn wij terug bij de bestudering van groei-effecten in het kader van de energie-analyse.

Energie-investeringen

Het groeioprobleem dat in de Energiekroniek van 12 februari jl. al aan de orde was, is het verschijnsel, dat een energievoorzieningssysteem energie investeert die is opgeslagen in onder andere de materialen die gebruikt worden bij de uitbreiding van het produktievermogen. Op zich zelf geen knelend probleem, evenmin als de financiering van de groei van een onderneming, als die investering tenminste

in een later stadium profijt oplevert.

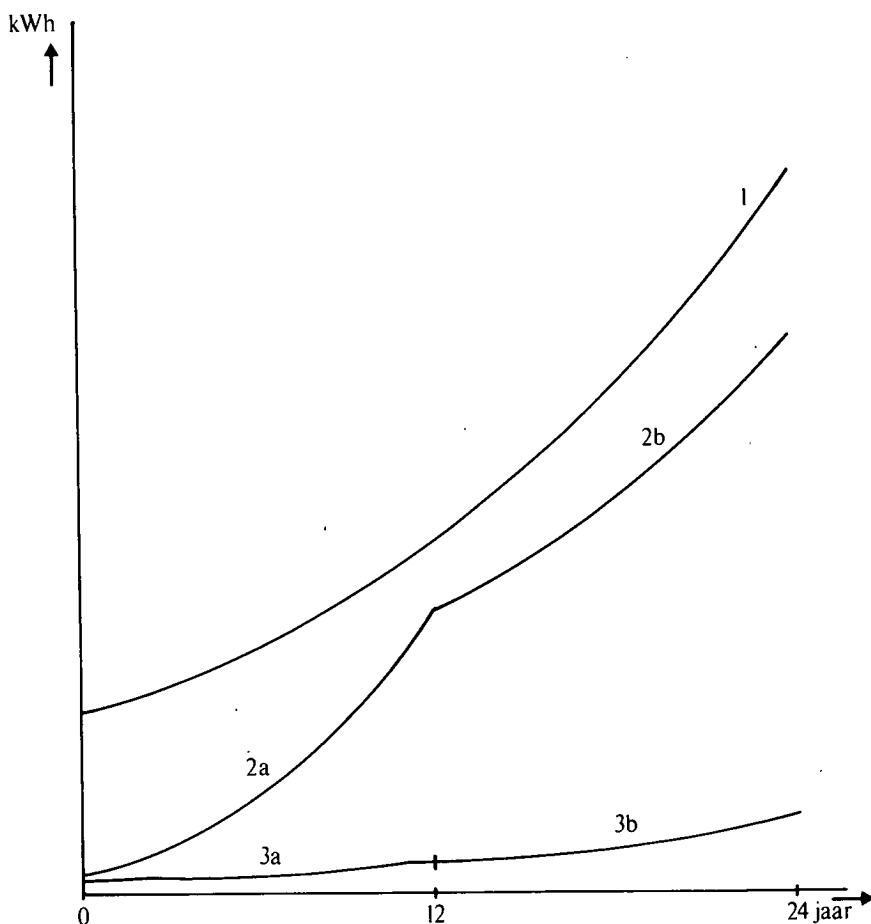
Ik wil hier een iets meer kwantitatief georiënteerde beschouwing geven om, vooruitlopend op nadere publikaties, een specifieke conclusie die uit beschouwingen over dit onderwerp is getrokken te corrigeren. Ik doel hiermee op de stelling dat alleen langzaam groeiende kernenergieprogramma's aanvaardbaar zijn omdat een sneller groeiend programma voor de bouw van kerncentrales aan investeringsenergie een groter deel verbruikt van wat het produceert; snel groeiende kernenergieprogramma's zouden daardoor geen bijdrage kunnen leveren tot de besparing op de olieconsumptie.

Beschouwen wij de elektriciteitsproductie, die nodig is voor het bevredigen van een geleidelijk groeiende vraag naar elektrische energie. Deze heeft een input aan energie nodig, die met een bepaald rendement wordt omgezet. Als wij ons beperken tot olie als primaire energiebron, dan betekent dit in de eerste plaats een bepaalde hoeveelheid olie voor de omzetting in de elektriciteit die op dat moment wordt gevraagd. Daar komt dan bij de olie (of de equivalente hoeveelheid energie in andere vorm) die gebruikt is bij de productie van alle produktiemiddelen, die op datzelfde moment worden aangewend voor de uitbreiding van de produktiecapaciteit.

Wanneer wij nu in dit systeem een kernenergieprogramma inbouwen, dan zal iedere eenheid elektriciteit die uit kernenergie wordt geproduceerd, een besparing aan olie opleveren. Die besparing aan olie voor de omzetting is geen 100%, omdat ook de fabricage

3) Fixed platforms, uncertainties and risks, *Noroil*, maart 1975, blz. 61.

Figuur

Hierbij geldt dat:

- 1 = totale productie aan elektriciteit;
- 2 = snel groeiend kernenergieprogramma;
- 3 = langzaam groeiend kernenergieprogramma.

van de splijtstof voor de kerncentrale energie in de een of andere vorm eist. Daar staat dan echter tegenover dat *nieuwe* kernenergiecentrales misschien meer energie eisen dan oliecentrales in de vorm van energie-investeringen. Dit zou dan voor een bepaalde periode een extra beslag op energie kunnen betekenen.

Als wij nu de totale balans opmaken, moeten wij er rekening mee houden dat de groei van het kernenergieprogramma in het begin zeer sterk is en uiteindelijk, als de kernenergie het gewenste aandeel in de totale elektriciteitsproductie heeft bereikt, gelijk zal zijn aan dat van de totale productie. Het groeipercentage van het kernenergieprogramma zal dus dalen.

Ter vereenvoudiging kan het kernenergieprogramma in twee fasen worden verdeeld: een eerste fase met een zeer hoog jaarlijks groeipercentage, gevolgd door een tweede periode waarin de kernenergie parallel aan de totale productie van elektriciteit groeit. Dit is geïllustreerd in de figuur.

Naast de twee alternatieven: volledig op olie gebaseerde elektriciteitsproduk-

tie en snelle introductie van kernenergie, moet een derde worden gezien, namelijk een bescheiden, met de totale elektriciteitsproductie meegroeïend aandeel van de kerncentrales. Immers, volgens sommige commentaren zou zo'n programma de voorkeur verdienen boven het snel groeiende kernenergieprogramma.

Berekening van het energie-overschot

Een kernenergieproductie van p kWh betekent geen besparing van de volledige hoeveelheid olie, die nodig is om p kWh uit olie te produceren; er is immers energie besteed aan de vervaardiging van de splijtstof (een breukdeel a).

Wanneer wij te maken hebben met een exponentieel groeiende kernenergieproductie kan men verder berekenen welk deel van de bespaarde energie $p(1 - a)$ overeenkomt met de energie, vastgelegd in de bouw van nieuwe centrales gedurende dezelfde periode. Hieruit is dan het uiteindelijk energie-overschot p' te berekenen; de vorm van het verband is

$$p' = p(1 - a) \cdot (1 - nz)$$

waarin:

n = het aantal jaren waarin de centrale aan energie produceert wat in de

bouw van één centrale wordt geïnvesteerd;

z = een grootte die bepaald wordt door de bouwduur van de centrale en de groeisnelheid van het kernenergieprogramma.

Aan de hand van deze gegevens kan men de geschetste drie programma's nader analyseren. In *programma 1* wordt elektriciteit uit olie geproduceerd. Als de productie per 12 jaar verdubbelt, komt dat overeen met een groei van bijna 6% per jaar. In *programma 2* wordt gedurende de eerste 12 jaar (*programma 2a*) de gehele vernieuwing en vervanging gerealiseerd door de bouw van kerncentrales. Wij stellen de bijdrage aan het begin op 10% van de productie en na 12 jaar op 75-80%. Gedurende de volgende 12 jaar (*2b*) groeit ook de kernenergieproductie met 6% per jaar, d.w.z. dat deze gedurende de tweede periode van 12 jaar verdubbelt. In *programma 3* wordt de suggestie gevolgd de groei van het kernenergieprogramma te beperken: hier dus een groei van 6% per jaar; na de eerste periode (*3a*) dus een verdubbeling, na de tweede periode (*3b*) wederom een verdubbeling.

Als men nu *alleen* het snel groeiende programma 2a beschouwt, kan men inderdaad berekenen dat in de investeringen evenveel energie kan zijn verwerkt als de kerncentrales produceren. Het kernenergieprogramma met een groei van 25% per jaar geeft, bij een bouwtijd voor kerncentrales van 5 jaar, namelijk een waarde van rond 0,4 voor de variabele z uit bovenstaande formule. Dat betekent dat er voor $n = 2,5$ geen energie-overschot is in de zin van de beschouwingen van Chapman c.s. In feite heeft men dan echter twee posten in de balans van energetische baten en lasten vergeten in rekening te brengen.

In de eerste plaats moet men zich niet beperken tot de snelle aanlooperperiode, maar men moet evenzeer het energie-overschot in rekening brengen gedurende periode 2b, dat voortvloeit uit een gevolg is van de snelle groei in periode 2a. Deze bijdrage is te berekenen. Immers, voor periode 3a is het energie-overschot positief en voor periode 3b is het energie-overschot dan gelijk aan tweemaal dat van 3a. Voor periode 2b kan het worden berekend op 15- à 16-maal dat van 3a 4). De totale bijdrage van het gewraakte snelle groeiprogramma voor kernenergie is dus over de twee perioden genomen ruim vijfmaal zo groot als van programma 3.

In de tweede plaats moet rekening worden gehouden met het feit, dat de investeringen in de nieuwe kerncentrales voor het snel groeiende kernenergie-

4) Voor de curves 3a, 3b en 2b is nl. het groeipercentage en dus de waarde van z gelijk. Het energie-overschot is voor deze drie gevallen evenredig met het oppervlak onder de curves.

programma in de plaats treden van investeringen in oliecentrales. Niet de energie-investering in de kerncentrale, maar het *verschil* met de oliecentrale is bepalend en zo wordt een *extra* post aan de balans toegevoegd ten gunste van het snel groeiende kernenergieprogramma.

Andere groeioproblemen

Uit het bovenstaande blijkt, dat het onjuist is om aan de hand van berekeningen over een geïsoleerde kernenergieprogramma te stellen, dat er een grotere bijdrage tot de besparing aan energie is bij een lager groeitempo. De hier gegeven berekening is natuurlijk nog erg ruw; in plaats van een knik, die de vette jaren inluidt, is er in werkelijkheid natuurlijk sprake van een geleidelijke vermindering van het groeitempo die aanleiding geeft tot een geleidelijke verhoging van de bijdrage tot het

energie-overschot. Dit verandert echter niets aan de conclusie. Verder blijft uiteraard mijn commentaar van algemene aard, vervat in de al geciteerde *Energiekroniek* van 12 februari jl., geheel van kracht. Voortgezet onderzoek van de groei-effecten blijft noodzakelijk, niet alleen voor de elektriciteitsproductie, maar ook voor andere energiebronnen.

Voor de volledigheid moet er nog op worden gewezen, dat de conclusie van Chapman ten gunste van langzaam groeiende kernenergieprogramma's mede gebaseerd is op een andere overweging, namelijk dat men bij een snelle uitputting van het beschikbare uranium eerder een beroep moet doen op armere ertsen waarvan de opwerking meer energie eist dan de thans gebruikte ertsen. Dit geeft aanleiding tot een verhoging van a en dientengevolge een verhoging van n . In hoeverre en wanneer dit effect een rol gaat spelen is vooralsnog moeilijk te begroten, onder andere

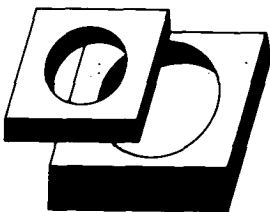
gezien de nog bestaande meningsverschillen met betrekking tot de beschikbaarheid van reserves van verschillende gehalten 5).

Steeds weer echter blijkt, hoe geweldig comfortabel de situatie met betrekking tot al deze problemen zou zijn als wij erin zouden slagen de groei van het energieverbruik geleidelijk aan te verminderen. Met behulp van het succesartikel van de grote warenhuizen, de zakrekenmachine met exponentiële en logaritmische functies, kan ieder voor zich zelf gemakkelijk nagaan welke enorme gevolgen een vermindering van de exponent van de groeicurve heeft; wie dat speelgoed niet bij de hand heeft kan er overigens een oud nummer van *ESB* op naslaan 6).

A. A. de Boer

5) *Energie vandaag en morgen*, Kluwer, 1974, blz. 96 e.v.

6) *Energienummer van ESB*, 5 juni 1974, blz. 469.

Toets op taak

De prestatiebegroting

DR. J. D. HILFERINK

Het voornemen van staatssecretaris De Goede om in de Comptabiliteitswet van 1974 de grondslag te leggen voor het gebruik van de prestatiebegroting behoort ongetwijfeld tot een van de belangrijkste gebeurtenissen op budgettair terrein in de laatste decennia. De plannen komen voort uit een al jarenlang durende onvrede, zowel in het parlement als daarbuiten, over de gebrekkige, weinig efficiënte wijze waarop de overheid in deze tijd haar taken uitvoert, mede gezien tegen de achtergrond van de sterk stijgende omvang van die taken.

Voegt men bij deze plannen de activiteiten die worden ontplooid op het gebied van de beleidsanalyse dan ziet het er naar uit dat het de overheid ernst is met de hervorming van het budgettaire proces. Het systeem van prestatiebegroting is overigens afkomstig uit de Verenigde Staten. We ontleen aan een boek van *Burkhead* en *Miner* 1) dat reeds in 1912 de federale *Taft Commissie* het belang van deze produktiegerichte benadering heeft onderkend en de

toepassing ervan bij de overheid heeft bepleit. De eerste toepassingen vonden op gemeentelijk niveau plaats in de periode 1913-1915. Het streven naar hervorming kreeg een nieuwe impuls

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

door het rapport uit 1949 van de eerste *Hoover-Commissie*. In dit rapport wordt verslag uitgebracht over de ervaringen die in de vooroorlogse jaren zijn opgedaan en het geeft een duidelijker formulering van doel en inhoud van het begrotingssysteem. Omstreeks die tijd dringen de nieuwe denkbeelden ook in ons land door. In enige publikaties wordt een nader onderzoek bepleit, waarbij de ontwikkelingen in de Verenigde Staten nauwlettend in het oog moeten worden gehouden 2). Ze ontdekken echter nog weinig weerklank bij bestuurders, politici en anderen. Dat blijkt onder meer uit het rapport van de

Commissie-Simons met betrekking tot de herziening van de Comptabiliteitswet (1960), waarin de bedrijfseconomische visie die aan de prestatiebegroting ten grondslag ligt door de meerderheid van de commissieleden werd afgewezen 3). Wel is er in 1967 een (mislukte) poging gedaan door de Adviescommissie voor Doelmatigheidsbevordering Rijksdienst om de beleidsvoorbereiding en -uitvoering op een hoger niveau te tillen door invoering van de, enigszins met de prestatiebegroting verwante, z.g. Taakprogram-

1) J. Burkhead en J. Miner, *Public Expenditure*, Chicago, 1971, blz. 177 e.v.

2) A. van Dongen en D. A. P. W. van der Ende, *The performance budget, with special reference to that of the city of Richmond, Virginia, USA*, *Public Finance*, 1953, nr. 1. Zie ook J. G. de Weger, *Performance budgeting. Een kwart eeuw V.A.G.A.*, 1952.

3) Zie uitvoeriger W. Bonnema, *De begroting als bestuursinstrument voor de overheids-huishouding*, Groningen, 1973, blz. 62 e.v.

mering en Resultatenverantwoording (TPR). Dit gebeurde op verzoek van het kabinet. De TPR beoogde per organisatie-eenheid een beeld te geven van „de verrichte activiteiten en van de daarmee bereikte resultaten, uitgedrukt in aantallen” 4). De doorbraak kwam in 1970 tijdens de behandeling van het ontwerp-Comptabiliteitswet in de Tweede Kamer. De Kamer dwong de minister van Financiën tot de toezegging dat de prestatiebegroting, waar mogelijk en doelmatig, in de Memorie van Toelichting zou worden opgenomen. De minister weigerde verplichting daartoe in de wet vast te leggen. Het wetsontwerp leed echter — om andere redenen — schipbreuk in de Eerste Kamer; in de herziene versie van het ontwerp dat momenteel bij de Tweede Kamer in behandeling is, is de toepassing van deze nieuwe begroting wel voorgeschreven, zodat het parlement uiteindelijk op dit punt toch zijn zin heeft gekregen.

De Comptabiliteitswet

In het wetsontwerp wordt de prestatiebegroting als volgt geïntroduceerd: „Bij elk daarvoor in aanmerking komend hoofdstuk van de begroting van uitgaven wordt een bijlage gevoegd, waarin met betrekking tot de uitgaven, waarvoor dit mogelijk en van belang is, gegevens worden verstrekt omtrent de prestaties, die het resultaat zijn van de activiteiten, waarop die uitgaven betrekking hebben en omtrent de met die prestaties verband houdende middelen” (art. 4, vierde lid). In de Memorie van Toelichting (MvT) lezen we nog dat het begrotingssysteem is gericht „op het zichtbaar maken van de eindproducten (de fysieke prestaties) van overheidsactiviteiten, de kosten die daarvoor nodig zijn alsmede de relaties tussen de bedoelde prestaties en kosten. Hierdoor wordt het inzicht in de geraamde bedragen vergroot” (blz. 14). Het gaat dus om het zichtbaar maken van de „productiefuncties” van organisatie-eenheden of van overheidsprogramma's; de wet doet over het laatste geen uitspraak.

Opvallend is dat het wetsontwerp spreekt over „uitgaven”, terwijl in de MvT sprake is van de „kosten” van prestaties. Het begrip kosten is meer omvattend, omdat bij de bepaling van de kosten rekening moet worden gehouden met afschrijvingen, rente, voorraadverbruik e.d. Dit verschil in benadering hangt samen met het feit dat volgens het wetsontwerp de rijksbegroting dient te zijn gebaseerd op het kasstelsel en derhalve alleen het kennen van de uitgaven van belang is, terwijl de prestatiebegroting in beginsel dient uit te gaan van kosten in bedrijfseconomische zin, wat de toepassing van het stelsel van lasten en baten impliceert. Dit stelsel heeft echter het bezwaar — aldus de MvT — dat de toepassing ervan tot complicaties

leidt bij de opstelling van de begroting en bij de administratie van de begrotingsuitvoering. Daar komt nog bij dat voor de meeste diensten het verschil tussen kosten en uitgaven gering zou zijn. Als dit juist is, kan men zich inderdaad beter beperken tot een nadere toelichting bij die activiteiten waarvoor een belangrijk verschil bestaat tussen kosten en uitgaven, zoals in de MvT wordt aanbevolen. Het betekent echter wel dat men bij de keuze van de prestaties praktisch is gedwongen om aansluiting te zoeken bij de organisatorische opzet van de rijksbegroting, ook wanneer deze opzet zich daartoe minder leent en het „eindproduct” van sommige diensten of afdelingen politici en burgers nauwelijks of niet aanspreekt.

Toepassingen

Een interessante toepassing van de idee van de prestatiebegroting ontlene we aan de dissertatie van *W. Bonnema*. De schrijver maakt aannemelijk — aan de hand van een voorbeeld dat mede door derden is bedacht — dat het parlement moet worden beschouwd als de representant van de bevolking die de producten koopt, welke de regering ten verkoop aanbiedt. De regering moet de prijs van haar producten duidelijk aangeven. Op deze wijze kan het budgetmechanisme — aldus Bonnema — pas goed tot gelding komen. „Het parlement kan nu concreet zien van welke prestaties het de productie mogelijk maakt en welke prestaties het in grotere of kleinere mate of helemaal niet verricht wil zien” 5). De prestaties kunnen ook het uitgangspunt vormen voor het opstellen van meerjarenramingen.

Voorts is het mogelijk aan dit begrotingssysteem normen te ontlene voor de uitvoering van het beleid. Door een vergelijking te trekken tussen gelijksoortige prestaties en hun kosten in dezelfde of in een voorafgaande periode, kan een onderzoek naar de verschillen wellicht aan het licht brengen in welke gevallen normen kunnen worden ontwikkeld en gehanteerd voor een efficiënte uitvoering van de aan de organisatie-eenheden opgedragen taken. In de Memorie van Toelichting behorend bij het ontwerp-Comptabiliteitswet van 1974 wordt deze toepassingsmogelijkheid sterk beklemtoond. Het is dan wel zaak om te weten hoe de betrokken ambtenaren op deze nieuwe aanpak zullen reageren. De doeltreffendheid van het beleid is daarvan sterk afhankelijk. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dient de overheid meer dan tot dusver de sociale en psychologische aspecten van haar hervormingsvoorstellen in ogenschouw te nemen.

De gegevens over de bedrijfseconomische kosten kunnen tevens worden gebruikt bij kosten-batenanalyse met betrekking tot bestaande taken.

Wat zijn fysieke prestaties?

Het zal lang niet altijd eenvoudig zijn de concrete prestaties van de overheid op bevredigende wijze te definiëren. Dit probleem hangt samen met het feit dat de overheid in het algemeen slechts diensten voortbrengt, die — in tegenstelling tot goederen — alleen bij benadering en op enigszins arbitraire wijze zijn te herleiden tot tastbare, *fysieke* prestaties. De voorbeelden die in de MvT bij het wetsontwerp worden gegeven, doen echter vermoeden dat men niet van plan is de moeilijkheden op dit terrein bij voorbaat uit de weg te gaan, ook al zal er nog veel werk moeten worden verzet voordat men voor de verschillende sectoren bruikbare gegevens heeft verkregen. De invoering van het nieuwe systeem kan vermoedelijk slechts geleidelijk geschieden, rekening houdend met de feitelijke mogelijkheden.

In het algemeen bestaat er nog weinig kennis van de criteria die men bij keuze van prestatie-eenheden moet aanleggen. Volgens de MvT zou men bij de bepaling van prestaties dienen uit te gaan van de meest nabij gelegen doeleinden, waarop de desbetreffende activiteiten worden gericht. „Bij wegebouw b.v. is het meest nabij gelegen doel het aanleggen van een aantal kilometers weg van een bepaalde constructie” (blz. 14). Het lijkt ons een bruikbaar uitgangspunt voor verdergaand onderzoek. Als we het goed zien, kunnen zich twee problemen voordoen:

1. De identificatie van de sector of overheidstaak waarvoor men de prestatie wil meten (bijv. de wegebouw). Het gaat daarbij om het afbakenen van de grenzen m.b.t. activiteiten die verricht moeten worden om een bepaald eindproduct tot stand te brengen. Voorkomen moet worden dat de activiteiten al te zeer worden verrijnd.
2. Het opsporen van het meest nabij gelegen doel (of doelen) van die sectoren. Dat laatste kan in de beleidssector de nodige moeilijkheden opleveren.

Het is vooral van belang een scherp onderscheid te maken tussen de geleverde prestaties en de bijdrage van die prestaties tot het bereiken van de verder gelegen doeleinden. Zo dient men de op te leiden studenten als prestatie-eenheid van een onderwijssysteem niet te verwarren met de kennis en vaardigheden die zij verwerven ten behoeve van de beroepsuitoefening. De kwaliteit van de afgestudeerden is niet alleen afhankelijk

4) Verslag van de Studiedag Taakprogrammering en Resultatenverantwoording, 's-Gravenhage, 1967, bijlage 1.

5) W. Bonnema, o.c., blz. 73. Deze auteur verwijst naar J. G. de Weger, o.c., blz. 215 e.v. Zie ook J. Zoon, kleine stap naar grote doelmatigheid, *Beleid & Maatschappij*, maart 1975, blz. 90 e.v.

van het genoten onderwijs, maar ook van andere factoren zoals intelligentie en milieu, die los staan van het onderwijsstelsel waarvan men de prestaties wil meten. Als de prestaties mede van deze niet te controleren factoren afhankelijk worden gesteld, verliest de begroting zijn waarde als instrument voor een doelmatig beheer van het productieproces binnen de overheidsruishouding.

„Waar dit mogelijk is”

Het wetsontwerp suggereert dat niet voor alle activiteiten een prestatiebegroting zal worden gepresenteerd. De verplichting daartoe wordt onder meer beperkt tot die activiteiten „waarvoor dit mogelijk” is. J. Zoon merkt hierbij op dat het wat kinderachtig lijkt om het woord „mogelijk” in de wet op te nemen, want wat niet kan, kan niet. Hij

beschouwt de beperking in het wetsartikel dan ook in de eerste plaats als een nette manier om ervoor te waarschuwen dat er niet te hard van stapel moet worden gelopen 6). In dit verband stelt J. Pen dat men „een bruikbare en zeer nuttige methode het best in diskrediet (brengt) door haar op te leggen aan een geweldige hoeveelheid gevallen waarop zij niet van toepassing is” 7).

Dat is op zich wel juist, maar er staat tegenover dat de woorden „waar mogelijk” de departementen die enigszins huiverig zijn om aan het nieuwe systeem mee te werken een goede ontsnappingsmogelijkheid bieden. Het gevaar is niet denkbeeldig dat sommige die uitwijkmogelijkheid zullen aangrijpen om de zaken maar bij het oude te laten of in ieder geval te gauw zullen concluderen dat het niet lukt, terwijl er wellicht veel grotere mogelijkheden zijn dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Het

wetsontwerp verschaft op dit punt onvoldoende prikkels voor intensief speurwerk. Dit bezwaar treft in het bijzonder het Ministerie van Financiën dat met de uitvoering van de wet is belast. Het ministerie beschikt immers niet over de macht om eventuele weerstanden te overwinnen en de andere ministeries tot medewerking te bewegen. Als het ontwerp op dit punt niet wordt gewijzigd, is het de taak van het parlement zodanige maatregelen te treffen dat de prestatiebegroting slechts achterwege blijft wanneer daarvoor overtuigende argumenten kunnen worden aangevoerd.

J. D. Hilferink

6) J. Zoon, o.c., blz. 92.

7) J. Pen, Enkele aantekeningen bij het ontwerp 1974 van een comptabiliteitswet, *Openbare Uitgaven*, januari 1974, blz. 173.

ESB

Ingezonden

Interdisciplinair

DRS. T. HUPPES

In *ESB* van 12 maart 1975 bespreekt de redacteur-secretaris, Drs. L. Hoffman, mijn artikel in *Mens en Maatschappij* 1). Zijn opmerkingen geven aanleiding tot commentaar.

Mijn artikel bevat een poging tot integratie van de ruiltheoretische sociologie en de neoklassieke macro-economie, met het doel het realiteitsgehalte en het verklaringsgebied van de neoklassieke economie te vergroten. Normen, instituties, machtsfactoren en conflicten beïnvloeden het verloop van economische processen. In de neoklassieke economie blijven deze sociologische factoren als data buiten de probleemstelling. De ruiltheoretische sociologie blijkt zich bij uitstek te lenen voor het ontwikkelen van een interdisciplinaire synthese. Evenals de neoklassieke economie is deze denkrichting in de sociologie gebaseerd op een utilitaristische conceptie van het menselijk handelen. Sociaal gedrag wordt opgevat als ruilgedrag. Het subject kiest uit schaarse alternatieven aanvaardbare interactiemogelijkheden. Opbrengsten — social rewards — en offers — social costs —

bepalen de oriëntatie op de medemens. Dank zij dit uitgangspunt is de prijsvorming in de economie (onder omstandigheden van volkomen concurrentie) vergelijkbaar met het tot stand komen van normen; de werking van het marktmechanisme verloopt parallel met het proces van sociale controle; de inkomensverdeling ontstaat op dezelfde wijze als de machtsstructuur. Na completering van de interdisciplinaire conceptie met een beschouwing over institutionalisering en conflicten liggen verschillende sociologisch-economische hypothesen voor de hand. Een verband tussen anomie (normonzekerheid) en inflatie lijkt bijvoorbeeld het onderzoek waard 2). Hetzelfde geldt voor een deduceerbare relatie tussen secularisatie en de mate van inkomensnivellering. Enz. 3).

Hoffman beschouwt mijn artikel als een interessante poging tot integratie van de sociologische en economische wetenschap. Hoe is het mogelijk, vraagt hij zich af, dat het artikel van Huppès onder sociologen veel belangstelling kreeg, terwijl het aan de wereld der eco-

nomen volledig voorbijging? Als reden noemt Hoffman onder meer het „louter theoretische” karakter van het artikel. Economen hebben daarvoor geen belangstelling. Bovendien zou de interdisciplinaire conceptie uitgaan van een verouderde economische theorie. Aan beide bezwaren besteed ik afzonderlijke aandacht.

Evenals de neoklassieke economie heeft de ruiltheorie — en dus ook de interdisciplinaire conceptie — een hypothetisch-deductief karakter. Het theoretische systeem is gededuceerd uit een aantal veronderstellingen ten aanzien van het menselijk gedrag. A priori geldt: maximalisatie onder nevenvoorwaarden, dalend grensnut en stijgende kosten. De inductieve basis van de hypothetisch-deductieve benadering is zwak. Het predikaat „louter theoretisch” is echter pas geldig, wanneer het theoretische systeem geen falsificeerbare hypothesen oplevert. Op dit punt biedt de interdisciplinaire conceptie dezelfde mogelijkheden als de neoklassieke economie. Dit neemt overigens niet weg, dat mijn artikel in de eerste plaats is gericht op de integratie sociologie-economie op theoretisch niveau. „First things first”.

1) L. Hoffman, Interdisciplinair, *ESB*, 12 maart 1975. T. Huppès, Economische sociologie of sociologische economie? De betekenis van de ruiltheoretische sociologie voor de neoklassieke economie; een interdisciplinaire conceptie, *Mens en Maatschappij*, 1974, no. 2.

2) Het onderzoek, dat ik verrichtte naar het verband tussen „Anomie en Inflatie” blijkt inderdaad hoge correlaties op te leveren. Op korte termijn worden de resultaten in een gelijknamig artikel gepubliceerd.

3) Voor een aanvullende samenvatting van mijn artikel verwijs ik, behalve naar Hoffman, tevens naar het artikel van W. A. Arts, Herverdelingspolitiek, *ESB*, 29 januari 1975.

Een sociologische verklaring voor de geringe belangstelling van economische zijde ligt mijns inziens meer voor de hand. Economen vormen te zamen een groep(ering) met een eigen identiteit. Groepsleden spreken elkaars taal, hanteren een gemeenschappelijk referentiekader, delen een op zijn minst globaal omschreven werkelijkheidsconceptie, zijn gewend te werken met dezelfde paradigma's enz. Het proces sociale controle beschermt de identiteit van de groep. Voor buitenstaanders, die de aanvaarde denkbeelden kritisch beoordelen, bestaat in het algemeen weinig belangstelling. Economen voldoen, ook al is men dit dikwijls niet bewust, aan de bekende voorwaarden tot groeps-handhaving van Talcot Parsons. Speciaal de vereiste, aangeduid als „pattern maintenance”, maakt begrijpelijk dat de neoklassieke theorie, ondanks tekortkomingen, nog steeds de economie domineert.

Hiermee komen we tevens terecht bij Hoffmans tweede bezwaar. De interdisciplinaire conceptie zou uitgaan van een verouderde, en ten onrechte neoklassiek genoemde, economische theorie: het Paretiaanse optimum-theorema. „Iedere econoom had hem kunnen zeggen dat Pareto van een aantal veronderstellingen uitgaat die reeds lang niet meer worden geaccepteerd”, schrijft Hoffman. Afgezien van het feit dat ik me behalve socioloog ook econoom mag noemen en de economie reeds geruime tijd doceer, beoordeel ik de stand van zaken in de economie anders dan hij. Ter toelichting een kort historisch overzicht.

De essentie van de neoklassieke school in de economie is reeds aan te treffen bij Walras en Marshall, die beiden wel als grondlegger worden beschouwd.

Walras' evenwichtsmodel beeldt de realiteit uit als een consistent en stationair ruilproces. Consumenten streven naar een maximaal nut; producenten maximaliseren de winst. Niemand heeft macht; anders gezegd, er heerst volkomen concurrentie.

Marshall's *Principles* (1890) bevat een synthese van het 19e eeuwse economische denken. Hij verenigt de klassieke aanbod- en kostentheorie met de Oostenrijkse vraag- en nutstheorie. De evenwichtbrengende functie van het marktmechanisme staat centraal.

Pareto's optimumtheorema is in zekere zin een wiskundige verfijning van zijn neoklassieke voorgangers. Gegeven de inkomensverdeling, ontstaat bij volkomen concurrentie een optimale allocatie van produktiefactoren. Het produktiepatroon is de meest ideale vertaling van hetgeen consumenten willen. Niemand kan door reallocatie in een gunstige positie komen zonder iemand anders te benadelen.

De jaren dertig verstoren het neoklassieke macro-concept. Keynes legt uit waarom de depressie zich niet auto-

matisch herstelt, Robinson en Chamberlin wijzen op het bestaan van beperkte concurrentie, Pigou verrijkt de economie met externe effecten, en Hawtrey en Von Hayek ontwerpen de monetaire conjunctuurtheorie. Sindsdien weet inderdaad iedere econoom, dat het marktmechanisme talrijke steken kan laten vallen, het bestedings-evenwicht dikwijls ontbreekt enz.

Ondanks de interruptie in de jaren dertig wordt de neoklassieke economie na de tweede wereldoorlog opnieuw (in een sterk gemathematiseerde vorm) het „pièce de résistance” van de economische wetenschap. Daarnaast zijn andere richtingen aanwezig: monetairisten (soms moeilijk te onderscheiden van de neoklassieken), neokeynesianen, institutionalisten, neomarxisten en radicalen. Niettemin is de neoklassieke economie — gelet bijv. op de inhoud van de internationale vakbladen — evident de hoofdrichting. De nadruk is komen te liggen op de groei- en verdelings-theorie, vooral uitgewerkt door Von Neumann, Meade, Samuelson, Solow e.a. De gepresenteerde macro-modellen veronderstellen, evenals het Paretiaanse optimumtheorema, volkomen concurrentie op de markt van eindprodukten. Volledige werkgelegenheid, het ontbreken van externe effecten enz. Markt-onvolkomenheden e.d. — zoals bijv. oligopolie — lenen zich niet voor inpassing in een macro-model. Deze beperkingen kenmerken de neoklassieke macro-economie en worden tegenwoordig dan ook in publikaties als zodanig vermeld.

De conclusie van dit historisch overzicht is tweeledig. Het neoklassieke paradigma is weliswaar oud, doch — anders dan Hoffman beweert — geenszins verouderd. Pareto is bovendien een uitgesproken vertegenwoordiger van de neoklassieke school in de economie. Voortbouwend op de grondleggers Walras en Marshall, is zijn optimumtheorema gebaseerd op dezelfde werkelijkheidsconceptie als de moderne neoklassieke macro-modellen.

De grondlegger van de ruil-theoretische sociologie, George C. Homans, beschouwt Pareto als zijn inspirator. Dit is de reden waarom Pareto, als representant van de neoklassieke gedachtengang, in mijn artikel wordt aangehaald.

Tenslotte nog dit. De neoklassieke economie plaatst de institutionele structuur als datum buiten de probleemstelling. Men veronderstelt, in sociologische zin, een stationaire samenleving. De moderne maatschappij is, in tegenstelling tot vóór 1870, allerminst stationair. De invloed van sociologische factoren op de uitkomst van economische processen treedt daardoor duidelijker op de voorgrond. Anders gezegd, naarmate sociale veranderingen zich sneller voltrekken, prijst de neoklassieke economie zich verder uit de markt. Mijn

artikel is een aanzet tot de m.i. zeer gewenste integratie van sociologische variabelen in de neoklassieke verklaring van de maatschappelijke werkelijkheid.

T. Huppés

Naschrift

De neoklassieke economie onderscheidt zich van de klassieke economie door het gebruik van een produktiefunctie en doordat ze zich voornamelijk bezighoudt met de macro-economische groei, verklaard vanuit het aanbod. Ze zoekt steeds theorieën die het gehele economische gebeuren in zijn totaliteit beschrijven. Dit lukt slechts door het gebruik van vele klassieke veronderstellingen. De heer Huppés heeft gelijk als hij stelt dat internationale vakbladen vol staan met deze theorieën. Die theorieën zijn echter vaak steriel; men kan er meestal niets mee doen. Daarom wordt voortdurend gepoogd de neoklassieke theorie te vervolmaken door rekening te houden met gedragsvergelijkingen, zoals een consumptie- en/of investeringsvergelijking, een monetaire sector enz. Aldus slaagt men o.a. erin de neokeynesiaanse en neoklassieke theorie te integreren. Door al die verfijningen wordt steeds meer aan de basisveronderstellingen getornd. De heer Huppés wekt in zijn artikel in *Mens en Maatschappij* de indruk dat in de moderne economie die veronderstellingen nog volop geldig zijn. Hoewel die veronderstellingen onpraktisch zijn, is de neoklassieke theorie wel van nut bij het doorzien van het geheel van economische samenhangen. Het stoeien met die samenhangen om evenwichtige groeipaden te construeren is echter „Spielerei”, al tel je in de neoklassieke economie nauwelijks mee als je je aan zo'n stoeipartij onttrekt.

Overigens is de neoklassieke economie niet de evidente hoofdrichting van de moderne economie, al moet ik toegeven dat iemand die alleen theoretische vakbladen ziet gemakkelijk op een dwaalspoor wordt gebracht. De neoklassieke economie is slechts een onderdeel van de moderne economie.

Het belangrijkste deel van de moderne economie is afkomstig van de economen die betrokken zijn bij het praktische beleid. Trouwens, hun werk staat óók in de internationale vakbladen. Conjunctuurtheoretici, arbeidsmarktspecialisten, vervoerseconomen, regionale economen en deskundigen op het terrein van de openbare financiën geven de toon aan in de moderne economie 1). Zij kunnen nauwelijks iets be-

1) Zie in dit verband het recent verschenen artikel van W. W. Heller, What's right with economics?, *The American Economic Review*, maart 1975, blz. 1-26.

ginnen met de neoklassieke economie. Het is evenwel niet onmogelijk dat zij zich soms bewust — omdat gegevens ontbreken —, maar ook wel onbewust bedienen van klassieke veronderstellingen. Dit schreef ik overigens ook in mijn commentaar in *ESB*. Het zou bovendien onjuist zijn te beweren dat de gehele neoklassieke economie onzin is. De genoemde economen zijn alle druk doende allerlei sociale factoren in hun analyses mee te nemen. Zo ontstond zelfs een theorie over de arbeidsverhoudingen waarmee zowel sociologen als economen zich bezighouden. En denk eens aan de moderne bedrijfseconomie. Een goed bedrijfseconoom weet evenveel als in misschien wel meer dan vele sociologen af van de sociale psychologie. De bedrijfseconoom rekent niet meer met maximale winst, maar met aspiratieniveaus.

Ik vind het interessant dat er pogingen worden ondernomen de economie en de sociologie te integreren. Er moet

dan echter worden uitgegaan van de nieuwste inzichten van beide vakken. Pareto leefde omstreeks de eeuwwisseling. Het zou al te dol zijn als sindsdien de economie geen stap verder zou zijn gekomen. De neoklassieke economie is dan ook iets anders dan de „klassieke economie” van Pareto. Wel hebben beide onderdelen van de economie dezelfde uitgangspunten en gebruiken ze vaak dezelfde veronderstellingen. Maar dat geldt ook voor vele niet-klassieke theorieën. Wat dit betreft, haalt de heer Huppés de verschillende stromingen die er in de economie bestonden en bestaan erg door elkaar. Immers, Walras, Marshall en ook Pareto behoren niet tot de klassieke school, maar (met uitzondering van Marshall) tot de grensnutschool; neomarxisten behoren daarentegen wel tot de (neo)klassieke en Samuelson laat zich moeilijk in een stroming of school passen.

L.H.

G. MacDonald: Profit measurement: alternatives to historical cost. Accountancy Age Books, Prentice-Hall International, Londen, 1974, 132 blz., £2.

Doel van dit boek is het formuleren van een ander winstbegrip dan gewoonlijk bij de financiële verslaggeving wordt gehanteerd. De schrijver acht zich daarbij niet gebonden aan de „generally-accepted-accounting-principles” of de „current-auditing-standards”. Niet deze laatste, doch de informatiebehoefte van hen, die op basis van de financiële verantwoordingsstukken beslissingen moeten nemen (i.c. de verschafters van eigen en vreemd vermogen) bepalen welk winstbegrip relevant is.

Voor de vermogensverschaffers is met name de toekomstige winstontwikkeling van betekenis. Een min of meer prospectief gericht winstbegrip is dan ook relevant. Hoewel de traditionele wijze van winstbepaling (op basis van historische kosten) geen uitsluitsel geeft over de verwachte resultaten in een komende periode, worden dergelijke winstcijfers blijkens een groots opgezet onderzoek („The professional investor”) toch nog veelvuldig gehanteerd bij het nemen van investeringsbeslissingen. Een hanteerbaar winstbegrip moet namelijk niet alleen relevant, doch ook verifieerbaar, objectief en kwantificeerbaar zijn. Ten aanzien van deze laatste eisen gooit het bij de financiële verantwoording gebruikelijke winstbegrip hoge ogen.

MacDonald begint de opbouw van het zijns inziens gewenste winstbegrip met een korte uiteenzetting van de begrippen vermogen, waarde en inkomen. De schrijver stelt zich daarbij niet op het standpunt, dat een bepaald vermogens-, waarde- of winstbegrip het juiste is. Geheel in overeenstemming met het hiervoor uiteengezette meent hij dat de inhoud, welke aan dergelijke begrippen dient te worden gegeven, wordt bepaald door het doel waarvoor ze worden gebruikt. „Different concepts of profits for different purposes”.

Als eerste worden de (algemeen-) economische winstbegrippen van met name Fisher, Hicks en Alexander besproken. (De fout in het formulevorm weergegeven winstbegrip van Fisher (blz. 48) zijn wij geneigd aan de zetter te wijten). Deze winstbegrippen worden voor het onderhavige doel (het nemen van beslissingen door vermogensverschaffers) afgewezen. MacDonald acht een *ex post* winstbegrip in dit verband aanbevelingswaardig. Of en in hoeverre deze cijfers maatgevend zijn voor de toekomstige resultaten, wordt overgelaten aan de interpretatie van de ontvanger van deze informatie. De schrijver wijst er met nadruk op, dat het niet tot de taak van de informatie-

verschaffer behoort om de gegeven cijfers te interpreteren. Doel is na te gaan hoeveel winst een onderneming kan uitkeren zonder op enigerlei wijze de produktieve capaciteit aan te tasten. Het handhavingsvraagstuk komt min of meer centraal te staan.

Ten aanzien van de vraag welke grootte moet worden gehandhaafd, stelt de schrijver zich op het standpunt, dat dit zowel het eigen als het vreemd vermogen is. Als belangrijkste argument wordt hiervoor aangevoerd, dat de in de onderneming geïnteresseerden deze als een geheel bezien. Dit laatste standpunt achten wij discutabel. Is het niet al te pessimistisch om bijv. onder de huidige en inflatoire omstandigheden ten laste van de winst voorzieningen te treffen om de in nominale bedragen luidende verplichtingen te kunnen indexeren naar het huidige prijsniveau? Is het niet reëel te veronderstellen, dat de (nominale) leencapaciteit van de onderneming onder inflatoire omstandigheden zal toenemen?

Hierna wordt de vraag aan de orde gesteld, welke inhoud aan het begrip handhaving moet worden gegeven, MacDonald behandelt twee mogelijkheden: handhaving van het beginvermogen kan betekenen handhaving van de in dat vermogen besloten algemene koopkracht („general-purchasing-power”) resp. de in dat vermogen besloten produktiecapaciteit („service potential”). De eerste mogelijkheid wordt met name vanuit het oogpunt van de aandeelhouders minder relevant geacht. Belangrijk is immers de vraag: „Wat doet de onderneming met haar koopkracht?” Wanneer de algemene koopkracht van het geld met bijv. 10% daalt, terwijl de voor de onderneming van belang zijnde activa 20% in prijs stijgen, is handhaving van de algemene koopkracht op basis van 10% inderdaad niet „afdoende”.

De schrijver komt tot de conclusie, dat gelet op het hierboven geformuleerde handhavingsbeginsel en gelet op de eisen welke aan financiële verantwoordingsstukken worden gesteld (nl. het verstrekken van relevante, verifieerbare, objectieve en kwantificeerbare informatie voor de vermogensverschaffers) geen enkel door hem behandelde waardeeringsstelsel (historic cost, price-level-adjusted cost, replacement cost, economic value en deprival-value) in aanmerking komt om zowel voor de balans, als voor de resultatenrekening te worden gebruikt.

Als grondslag voor de resultatenrekening wordt de „deprival-value” aanbevolen. Onder „deprival-value” wordt verstaan de laagste van vervangings- en opbrengstwaarde. Opbrengstwaarde is de hoogste van de directe en indirecte opbrengstwaarde. Onder directe opbrengstwaarde wordt verstaan de waarde bij onmiddellijke verkoop; onder indirecte opbrengstwaarde de waarde van

het produktiemiddel in het productieproces. Op Nederlandse leest geschoolde bedrijfseconomen zullen in de „deprival-value” ongetwijfeld het door Prof. Limperg uiteengezette waardebegrip herkennen (opbrengst- en vervangingswaarde zijn daarbij gecoördineerde begrippen; zie Prof. Limperg, *Verzameld werk*, Deel I, blz. 178 e.v.). Aldus verkrijgt men een winstbegrip dat voor het geschetste doel relevant is. Het element „indirecte opbrengstwaarde” geeft het geschetste winstbegrip een prospectief karakter. Anders dan de reeds genoemde (algemeen-) economische winstbegrippen van Hicks en Alexander is de „deprival-value” niet geheel gebaseerd op toekomstverwachtingen. De in de beschouwing te betrekken vervangingswaarde en directe opbrengstwaarde zijn actuele gegevens. Hierdoor wordt de eis van „objectiviteit” niet al te veel geweld aangedaan.

De balans daarentegen dient te worden gebaseerd op „current-cash-equivalent”. Uit de tekst kan worden opgemaakt, dat hier het in het kader van de „deprival-value” omschreven begrip „directe opbrengstwaarde” wordt bedoeld: „it should be readily available since it will already have been required in ascertaining deprival-value”. Als argument voor een dergelijke wijze van balanswaardering wordt aangevoerd, dat aldus een goed inzicht wordt verkregen in de mate waarin een onderneming kan reageren op nieuwe kansen („adaptive capacity”). Van de relevantie van een dergelijke balans zijn wij overtuigd. De objectiviteit resp. kwantificeerbaarheid lijken ons een minder sterk element. Welke directe opbrengstwaarde wordt bedoeld? Schrootwaarde of de waarde welke aan de activa moet worden toegekend bij de ontmoeting met een voor de betrokken onderneming in de wieg gelegde fusiepartner?

Bovenstaande uiteenzetting brengt met zich mee, dat de balans- en resultatenrekening niet, zoals dat gebruikelijk is, een „twee-eenheid” vormen. Dit laatste loopt als een rode draad door MacDonalds boek. Reeds op de eerste bladzijden worden wij geconfronteerd met deze conclusie. Jammer dat pas veel later wordt aangetoond, waarom zulks het geval is. De lezer moet veel pagina's doorwerken (en daarbij menig open deur doorworstelen) alvorens hij tot de kern van het betoog komt. Een betoog, dat ons inzien niet uitblinkt door diepgang. Anderzijds moet worden gesteld, dat de schrijver kans ziet in een dikke honderd bladzijden zeer veel onderwerpen de revue te laten passeren. Onderwerpen, die wanneer het een eerste kennismaking betreft ons inziens zeer verhelderend worden behandeld. Een niet al te grote diepgang is dan juist een voordeel.

C. Horden

Dr. J. M. P. van Brabant: Essays on planning, trade and integration in Eastern Europe. Rotterdam University Press, 1974, 310 blz., f. 59,50.

Het schrijven van een boek in de vorm van een serie grotendeels reeds eerder gepubliceerde essays (*Essays on planning, trade and integration in Eastern Europe* bestaat uit twaalf opstellen, waarvan er tien reeds eerder zijn verschenen) heeft, naast voordelen als leesbaarheid en overzichtelijkheid, ook een aantal nadelen. Een van de nadelen die in het boek van Dr. Van Brabant duidelijk naar voren komen, is dat de invalshoek van de hoofdstukken sterk verschilt: sommige hoofdstukken zijn gegoten in de vorm van een boekbespreking, andere in de vorm van een min of meer theoretische uiteenzetting van gangbare theorieën over centraal geleide stelsels, weer andere tenslotte in de vorm van gedetailleerde situatieschetsen. Het is dan ook vaak niet duidelijk waarom bepaalde passages of zelfs complete essays eigenlijk in het boek zijn opgenomen; hoofdstuk 9 bijv. (een bespreking van het bekende boek van Kiss over internationale samenwerking) had zonder meer kunnen worden weggelaten.

Hoewel in het boek vagelijk een rode draad is terug te vinden — de twaalf essays behandelen alle meer of minder expliciet de economische samenwerkingsverbanden tussen een aantal (meest Europese) socialistische landen — is het verband tussen de hoofdstukken moeilijk te vinden. Ieder gedeelte op zich levert een massa informatie, maar aan het eind van het boek heb je als lezer toch niet het gevoel dat het inzicht in de gepresenteerde problematiek werkelijk is verdiept; een massa feiten en partiële analyses vormen nu eenmaal nog geen doortimmerde studie.

Het boek is ingedeeld in vier onderdelen: een algemeen overzicht van handel en integratie in Oost-Europa, de institutionele opzet daarvan, prijsvraagstukken en onderlinge mobiliteit van kredieten en produktiefactoren, en integratie tussen socialistische landen, vergezeld van een „casestudy” over de hervormingen van de Hongaarse economie. De indeling is min of meer willekeurig, daar — zoals gezegd — de afzonderlijke hoofdstukken weinig met elkaar te maken hebben.

De gedeelten waarin — overigens zeer goed geannoteerde — informatie wordt verstrekt over de stand van zaken en de organisatie van de internationale samenwerking tussen socialistische landen zijn duidelijk de beste. De uiteenzetting over ontwikkeling en organisatiestructuur van de CMEA (Council for Mutual Economic Assistance; beter bekend als Comecon, een betiteling die de schrijver terecht vermijdt) en over de organisatiestructuur van het onderlinge kredietverkeer zijn helder en duidelijk; een grote hoeveel-

heid informatie is hier verwerkt. Voor het verzamelen van deze informatie moest tot het verschijnen van dit boek een vervelend zoekwerk door dozijnen jaargangen onleesbare of onvindbare tijdschriften plaatsvinden.

Waar Dr. Van Brabant overgaat tot een bespreking van de uitgangspunten der politieke economie (bijv. op blz. 47 bij een uiteenzetting van het twee-sectormodel) hanteert hij een niet altijd even zorgvuldige formulering; het boek zou zeker gebaat zijn geweest bij een wat uitgebreidere vermelding van de uitgangspunten van de politieke economie.

Wat ons door de schrijver gepresenteerd wordt als uitgangspunt van het economische handelen der socialistische landen is in een aantal gevallen ronduit verward; het opvoeren van een „Byzantijnse periode” in de economische ontwikkeling van socialistische landen is even onduidelijk — en bovendien nietszeggend — als het schetsen van de funderingen van de socialistische ontwikkeling in drie eenvoudige basisregels, zoals op blz. 46 gebeurt.

Twee punten tenslotte die de schrijver aannemelijk maakt, en keer op keer van bewijsmateriaal voorziet: de onmogelijkheid van verdergaande economische integratie op basis van de hoofdzakelijk bilaterale economische samenwerking, zoals die tot nu toe bestaan heeft, en de onmogelijkheid, die economische samenwerking uit te breiden zonder de interne economische structuur van de deelnemende landen aan te passen.

Het boek is met f. 59,50 kostbaar, maar gezien de geleverde informatie voor de werkelijk geïnteresseerde niet te duur geprijsd. Wie zich goedkoper in de gedachtenwereld van Dr. J. van Brabant wil verdiepen zij verwezen naar diens in 1972 uitgekomen — helaas in het Vlaams geschreven — *Een kwart-eeuw socialistische economie in Oost-Europa*. De naam was toen nog gewoon Jos van Brabant en het boek kost slechts f. 22,90.

R. M. Boonzajer Flaes

CBS: Transporttelling. Deel 3, beroeps-goederenvervoer over de weg 1969-1970, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1974, 84 blz., f. 12.

Deel 3 van een onderzoek dat met financiële steun van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat in 1969 is aangevangen met als doel het geven van een beeld van de structuur van alle vervoertakken, waarbij met name de exploitatiegegevens centraal staan.